

90-591

Advies kerndoelen voor de basisvorming in basisonderwijs en voortgezet onderwijs

Commissie Herziening Eindtermen

37.03 371.214 : 372.87 : 373.3 : 373 553 (049.3)

COMMISSIE
HERZIENING EINDTERMEN

Secr. adres:

BUITENPLAATS 87
8212 AD LELYSTAD
TEL.: 03200-21438

De Commissie Herziening Eindtermen is op 23 februari 1990 door de Staatssecretaris van Onderwijs en Wetenschappen ingesteld. Zij is gevraagd om de in de zomer van 1989 ingediende ontwerpen van eindtermen voor basisonderwijs en voor de periode van basisvorming in het voortgezet onderwijs nader te bezien en op basis van in maart 1990 door de staatssecretaris onderschreven criteria te herzien.

SAMENSTELLING

Voorzitter : M.J.H. den Ouden-Dekkers
Secr./redactie : E.J. Schüssler
Leden : drs. H.F. van Aalst
: drs. J.C. van Bruggen
: drs. H.J. Jacobs
: drs. J. Kok

Lay-out en typewerk: Tekstcentrum Lelystad BV / Ingrid Doorten

Boekmanstichting - Bibliotheek

Herengracht 415 - 1017 BP Amsterdam

telefoon: ~~24 37 36~~ / ~~24 37 37~~ / ~~24 37 38~~ / 24 37 39

De uitleentermijn bedraagt een maand. Mits tijdig
aangevraagd is verlenging met een maand moge-
lijk, tenzij de publikatie inmiddels is besproken.

De uitleentermijn is verstreken op:

05 JUNI 1992

22 MAART 1993

ADVIES

Boekmanstichting-Bibliotheek
Herengracht 415 - 1017 BP Amsterdam
Tel. 243739

KERNDOELEN
VOOR DE
BASISVORMING
IN
BASISONDERWIJS EN
VOORTGEZET ONDERWIJS

20 JUNI 1990

COMMISSIE
HERZIENING EINDTERMEN

INHOUDSOPGAVE

DEEL A	1. Opdracht en werkwijze	3
	2. De haalbaarheid van kerndoelen in het v.o.	6
	3. Kerndoelen in de dubbel functie	9
	4. Samenhang in doelen, domeinen en vakken	11
	5. Kanttekeningen bij de herziening	15
	6. Aanbevelingen	18
DEEL B	KERNDOELEN VOOR HET BASISONDERWIJS	
	Nederlandse taal	2
	Friese taal	4
	Engelse taal	6
	Rekenen/wiskunde	9
	Enkele kennisgebieden:	
	- aardrijkskunde	11
	- geschiedenis	13
	- de natuur, waaronder biologie	14
	- maatschappelijke verhoudingen, waaronder staatsinrichting	17
	- geestelijke stromingen	18
	Bevordering van sociale redzaamheid, waaronder gedrag in het verkeer	19
	Bevordering van gezond gedrag	20
	Lichamelijke oefening	21
	Expressie-activiteiten:	
	- tekenen en handvaardigheid	22
	- muziek	23
	- spel/bevordering van het taalgebruik	24
	- beweging	25
	KERNDOELEN VOOR BASISVORMING IN HET VOORTGEZET ONDERWIJS	
	Nederlandse taal	26
	Friese taal	29
	Moderne vreemde talen	32
	Wiskunde	37
	Natuur- en scheikunde	40
	Biologie	46
	Geschiedenis en staatsinrichting	50
	Aardrijkskunde	54
	Economie	57
	Techniek	60
	Informatiekunde	63
	Muziek	64
	Beeldende vorming	65
	Lichamelijke oefening	67
	VOORBEBEELDEN VAN SAMENHANG	
	Samenhang van vakken in vakgebieden	69
	Voorbeelden van samenhang van delen van (verschillende) vakken	70
BIJLAGEN	Advies betreffende richtlijnen voor de herziening van eindtermen (29 maart 1990)	
	Reactie van de Staatssecretaris (5 april 1990)	
	Instellingsbrief (27 maart 1990)	

1. OPDRACHT EN WERKWIJZE

Voorgeschiedenis

De kerndoelen in dit advies hebben een voorgeschiedenis. In februari 1988 heeft de Minister van Onderwijs en Wetenschappen voor de vakken die in het wetsvoorstel-basisvorming gerekend worden tot het kerncurriculum, ontwikkelingsgroepen ingesteld. Deze groepen, ook wel eindtermencommissies genoemd, kregen de opdracht om eindtermen te ontwerpen op twee niveaus en gebaseerd op de adviestabel, zoals deze was opgenomen in het wetsvoorstel. De opdracht voor de opstelling van voorlopige eindtermen voor het basisonderwijs is uitgevoerd door een daartoe ingestelde projectgroep van de SLO.

Op 18 januari 1989 zijn de eindtermenontwerpen aangeboden aan de minister en onder de titel "Adviezen over de voorlopige eindtermen" door de voorlichtingsdienst van het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen op ruime schaal in het onderwijsveld verspreid.

Naar aanleiding van adviezen en reacties kregen de ontwikkelingsgroepen eind maart 1989 aanwijzingen voor de aanpassing van het ontwerp. Vooral twee daarvan vergden een aanmerkelijke bijstelling:

- de eindtermen moesten zo geformuleerd worden, dat ten minste een kwart van de beschikbare tijd voor eigen aanvulling overbleef;
- met het oog op een op te stellen ministeriële regeling moesten de ontwerpen zich beperken tot de doelen en een beknopte toelichting.

De herziene adviezen werden op 14 juli 1989 aangeboden. Ze zijn niet, zoals de eerste voorlopige versies, op ruime schaal verspreid.

Opdracht

De Commissie Herziening Eindtermen is eind februari 1990 gevraagd om alle ingediende ontwerpen, zowel voor het basisonderwijs als voor de periode van basisvorming in het voortgezet onderwijs, nog eens in hun onderlinge samenhang te bezien. Met name wat betreft de omvang van de voorgestelde eindtermen voor het voortgezet onderwijs en de mate van specificatie voor voortgezet onderwijs en basisonderwijs.

Criteria voor herziening

Omdat bij dat werk duidelijkheid over de te hanteren criteria geboden is, heeft de commissie - op verzoek van de Staatssecretaris van Onderwijs en Wetenschappen - zich eerst daarop beraden. Eind maart 1990 heeft zij advies uitgebracht over mogelijke richtlijnen voor de beoordeling van de ingediende eindtermenontwerpen. In dat advies spreekt zij haar voorkeur uit voor een formuleringniveau, dat uitgaat van globaliseren, doch functionele specificaties handhaaft. Hiermee zou een zeker evenwicht in de dubbele gebruiksfunctie van eindtermen - inmiddels omgedoopt tot kerndoelen - zowel voor de overheid als voor de individuele school, bereikt kunnen worden. Bovendien moet rekening worden gehouden met het ontwikkelingsaspect: met kerndoelen moet nog ervaring in de schoolpraktijk worden opgedaan. Terughoudendheid is daarom temeer nodig. Begin april 1990 bericht de staatssecretaris, dat hij instemt met de voorgestelde beoordelingswijze¹⁾.

Uitgangspunten en werkwijze

Op grond hiervan heeft de commissie in de afgelopen maanden de dertig ingediende eindtermenontwerpen bezien, waar nodig bijgesteld en soms herschreven. Echter, ook in het laatste geval heeft zij de kern van het ontwerp gehandhaafd. Dit vanuit de opstelling om zo dicht mogelijk te blijven bij de opzet en inhoud van ontwerpen waarover meer dan een jaar gewikt en gewogen is. Ook heeft de commissie zich strikt gehouden aan de indeling van het kerncurriculum met de daaraan verbonden adviestabel.

¹⁾ Zie de bijlagen:

- Advies betreffende richtlijnen voor de herziening van eindtermen (Lelystad, 29 maart 1990)
- Reactie van de Staatssecretaris van Onderwijs en Wetenschappen (brief van 5 april 1990).

De enige aanvulling betrof opdrachten van de staatssecretaris voor de opstelling van Friese taal² en voor het aangeven van kerndoelen uit andere vakken, welke doelen door scholen kunnen worden gecombineerd en uitgebreid tot verzorging. Verder is de aanwijzing om het hogere niveau niet op te nemen voor de commissie aanleiding geweest om tot een zodanige herformulering van doelen te komen dat alle scholen voldoende ruimte voor differentiatie binnen het gemeenschappelijke kerncurriculum voor basisvorming hebben.

De commissie heeft geconstateerd, dat de ontwerpen voor basisonderwijs en die voor het voortgezet onderwijs qua niveau van specificatie aanzienlijk verschilden. Ook de dertien vakuitwerkingen in het voortgezet onderwijs liepen sterk uiteen wat het niveau van formulering en specificatie betreft. Het heeft het werk aanzienlijk bemoeilijkt.

Daarnaast heeft de commissie zich gebogen over de haalbaarheid van kerndoelen, met name voor het voortgezet onderwijs, over de consequenties van meer globaal geformuleerde kerndoelen voor de kwaliteitsbewaking en over de mogelijkheden voor meer vakoverstijgende samenhang.

Raadpleging

De commissie heeft over de door haar bijgestelde ontwerpen alle betrokken Ontwikkelingsgroepen, alsmede de Projectgroep-SLO (voor het basisonderwijs) formeel en soms ook informeel geraadpleegd. Zij heeft begin april 1990 tijdens een informatieve bijeenkomst allen geïnformeerd over de werkwijze en planning. Op 8 mei, 5 en 8 juni 1990 heeft zij de betrokken groepen geconsulteerd over het voorlopig bijgestelde ontwerp. Tegen de achtergrond van de eigen eindverantwoordelijkheid heeft de commissie reacties gewogen en waar nodig verwerkt in de definitieve voorstellen. De commissie wil ook op deze plaats haar waardering uitspreken voor de constructieve wijze waarop alle groepen hebben meegedacht. Vaak kon dankzij die medewerking geprofiteerd worden van specifieke (vak)deskundigheid. Hierbij tekent de commissie ook aan, dat zij veelvuldig gebruik heeft gemaakt van toelichtende en verantwoordende teksten uit de ontwerpen, zoals deze in januari 1989 zijn gepubliceerd.

Inhoud en indeling

In dit advies biedt de commissie het resultaat van de herformulering en haar bevindingen daarbij aan. De kerndoelen voor basisonderwijs en voor basisvorming in het voortgezet onderwijs zijn opgenomen in deel B van dit advies. Daaraan voorafgaand, in deel A, zijn de bevindingen en de meer algemene aanbevelingen verwerkt. Achter deel B ten slotte zijn enkele bijlagen opgenomen die relevant zijn voor een goed begrip van de wijze van beoordeling.

In paragraaf 2 van dit deel wordt ingegaan op drie belangrijke vragen naar de haalbaarheid van kerndoelen. In hoeverre zijn ze haalbaar voor de meeste leerlingen? Zijn ze haalbaar in de tijd van de adviestabel? En: in hoeverre sluiten die kerndoelen aan bij het lbo- en mavo-examenprogramma? Hoewel in dit advies op alle vragen wordt ingegaan, heeft de commissie toestemming gekregen om haar bevindingen over de aansluiting op examenprogramma's medio september in een afzonderlijk advies uit te brengen.

In paragraaf 3 gaat het over de consequenties van globale kerndoelen voor de reikwijdte van de kwaliteitsbepaling door de overheid. De commissie meent, dat aanvullende voorschriften van procedurele aard nodig zijn. Daarin wordt voorgeschreven, hoe scholen de uitwerking van de globale kerndoelen dienen aan te pakken. Ook beklemtoont zij in deze paragraaf de noodzaak van initiatieven van de overheid die ertoe leiden, dat - naast de AMvB waarin de kerndoelen zijn opgenomen - hulp voor de uitwerking beschikbaar komt.

²⁾ *De kerndoelen voor Friese taal zijn door een commissie, bestaande uit de heren drs. A.M.J. Riemersma, drs. Th. Meestringa en dr. J.M. Wijnstra in overleg met de Commissie Herziening Eindtermen opgesteld. Op 18 juni 1990 is een aantal nauw betrokken instanties hierover geconsulteerd.*

In paragraaf 4 wordt ingegaan op de samenhang tussen doelen en domeinen binnen vakken en op vakoverstijgende samenhang. Zowel van de onderscheiden samenhang van vakken in vakgebieden als van samenhang van delen van vakken zijn in deel B voorbeelden uitgewerkt.

In paragraaf 5 is een aantal bevindingen van de commissie - na drie maanden intensief wikken en wegen van eindtermen - op rij gezet. Daarin zijn ook aanbevelingen voor de volgende (bijstellings)ronde opgenomen. Paragraaf 6 sluit af met een overzicht van alle aanbevelingen.

2. DE HAALBAARHEID VAN KERNDOELEN IN HET VOORTGEZET ONDERWIJS

Vooropgesteld: de haalbaarheid van kerndoelen voor basisvorming in het voortgezet onderwijs laat zich moeilijk voorspellen. Terughoudendheid is geboden. Alleen nog op het geduldige papier staat wat leerlingen zouden moeten kunnen. Evaluatie van de schoolpraktijk moet uitwijzen, waar de echte grenzen liggen.

Het al vooraf aantonen van haalbaarheid is temeer een riskante zaak waar concrete eindtermen, die door kenners qua tijdsbeslag en niveau getaxeerd kunnen worden, vervangen zijn door meer globaal geformuleerde kerndoelen die zich niet zo makkelijk in tijd of niveau laten duiden.

Tegen die achtergrond spreekt de commissie zich uit over de vraag naar de haalbaarheid van de door haar voorgestelde doelen. Daarbij gaat zij in op drie aspecten:

- de haalbaarheid qua niveau;
- de haalbaarheid qua beschikbare tijd (volgens de adviestabel);
- de aansluiting per vak tussen basisvorming en het lbo(vbo)- en mavo-examenprogramma.

a. De haalbaarheid qua niveau

De eindtermenontwerpen van 1989 stelen, wat het niveau betreft, op twee uitgangspunten. Krachtens de opdracht worden twee niveaus onderscheiden, gerelateerd aan termen van categoriale afsluitingsniveaus. Daarnaast is ervan uitgegaan, dat het algemene niveau voor minstens 80% van de leerlingen haalbaar zou moeten zijn.

Inmiddels is in het gewijzigde wetsvoorstel de eerste optie verlaten. Thans wordt uitgegaan van één niveau. Daarmee vervalt uiteraard het in eindtermen uitgewerkte hogere niveau. Die eindtermen zijn overigens wel steeds betrokken in de afweging van kerndoelen.

De commissie heeft echter meer wijzigingen aangebracht om de optie, dat het kernprogramma van basisvorming voor minstens 80% haalbaar zou moeten zijn, in elk geval dichter bij de realiteit te halen.

In de eerste plaats schept een meer globale formulering voor de school ruimte om het betreffende kerndoel te vertalen naar de eigen leerlingengroep en naar de eigen specifieke schoolomstandigheden.

In de tweede plaats is de commissie bewust terughoudend geweest om indicaties in termen van niveau-aanduidende werkwoorden te geven. Spaarzaam is gebruik gemaakt van aanduidingen als: in verband brengen met, verklaren, beoordelen, relativeren, etc. Waar deze gebruikt worden, is er veelal een directe verbinding gelegd met: aan de hand van concrete voorbeelden. Intensief is gezocht naar een werk-woord dat niet alleen allerlei activiteiten openlaat, maar ook zo min mogelijk associaties heeft met niveaus van uitvoering. Vaak is daarom gekozen voor "aangeven" als neutrale benoeming van leeractiviteiten.

(De leerlingen kunnen) aangeven

Met die term wordt bewust een bandbreedte beoogd. Breder dan de eerdere opzet met twee niveaus. Van eenvoudig reproduceren tot het meer omvattende toelichten. Van eenvoudig noemen tot samenvattend beschrijven. Mondeling zowel als schriftelijk. Zowel in beelden als in woorden. Juist het benadrukte neutrale aspect van het gebruikte werkwoord "aangeven", dus zonder verdere implicatie van gedragscategorieën, maakt basisvorming tot een gemeenschappelijk en realiseerbaar programma voor alle leerlingen, zowel voor de leerling met veel als voor de leerling met minder intellectuele bagage.

Hiermee heeft de commissie de interpretatieruimte van het niveau van het kerndoel aanzienlijk verbreed. Het is daardoor ook niet mogelijk om per vak of domein kerndoelen te duiden in termen van B-plus of C of D etc. Nogmaals: het is de school zelf die in de realisering van kerndoelen diè niveau-nuanceringen aanbrengt die de school voor háár leerlingen in diè situatie haalbaar acht.

Het risico van een dergelijke benadering is het ontbreken van een zeker ijkpunt. De commissie zoekt dit niet primair in de formulering van doelen, maar vooral in een zodanige inhoudelijke afstemming van basisvorming en vervolgonderwijs, dat leerlingen na de periode van basisvorming met één vervolgjaar de opleiding ten minste kunnen afronden op een niveau dat nu met C wordt aangeduid.

De wijze van formulering biedt dus wel veel mogelijkheden voor niveau-, maar niet voor wezenlijke programma-variantie. Ook al is dat curriculum - gelet op de autonomie van scholen op het punt van inrichting - slechts globaal beschreven, toch markeren de kerndoelen het gemeenschappelijke, voor alle scholen en (vrijwel) alle leerlingen geldende en algemene programma van basisvorming. De formulering daarvan nodigt uit tot differentiatie in de uitwerking.

Resumerend: door de globalisering in combinatie met de verruimde niveau-indicatie ligt de weg open naar een meer op maat gesneden programma van basisvorming, dat juist daarom voor de meeste leerlingen haalbaar is.

b. De haalbaarheid qua beschikbaar geachte tijd

De commissie heeft geprobeerd na te gaan of de eindtermen van 1989 in de beschikbare tijd volgens de adviestabel passen. Hierbij moet bedacht worden, dat de eindtermen in feite in 75% van die tijd gerealiseerd zouden moeten kunnen worden. Ook met de noodzakelijke voorzichtigheid op dit punt, kan echter geconstateerd worden dat verschillende ontwerpen niet aan die voorwaarde voldeden en al op het oog een overladen indruk maakten.

De commissie is van mening, dat daardoor juist doelen met grote innovatieve waarde in het gedrang komen. Doelen als toepassingsgericht en onderzoekend leren verblijven, waar de tijd die hiermee intrinsiek gemoeid is, nauwelijks is verdisconteerd in het tot de nok gevulde programma.

De commissie heeft daarom direct (door schrappen) en indirect (door weglating van details) veel reductie bewerkstelligd. Kwantitatief gezien is het aantal doelen, vooral ook door samentrekking sterk teruggebracht: van oorspronkelijk circa 1.000 naar circa 200. Belangrijker is echter de vraag of de nieuwe versies nu alle binnen de daarvoor beschikbaar geachte tijd gerealiseerd kunnen worden.

De commissie denkt, dat het programma voor de meeste vakken, gegeven de adviestabel en gezien de brede uitwerkingsruimte in domeinen en doelen, uitvoerbaar is. Slechts bij de mens en maatschappijvakken zijn de twijfels in weerwil van de toch ingrijpende wijzigingen niet geheel verdwenen. Ook hier zal evaluatie van de schoolpraktijk meer duidelijkheid moeten brengen en eventueel tot verdere reductie van doelen leiden.

c. De aansluiting per vak op het lbo(vbo)- en mavo-examenprogramma

Het hoeft weinig betoog, dat het inbouwen van een periode van basisvorming vooral in vierjarige schooltypen alleen dan probleemloos verloopt, wanneer de verschilpunten op programmagebied en qua beschikbare tijd tot een minimum beperkt blijven. Waar de verschillen groter zijn, zal het examenprogramma echter moeten worden aangepast. Het primaat van de basisvorming valt niet alleen te verdedigen vanuit het streven naar kwaliteitsverbetering, maar is ook te rechtvaardigen waar reductie van kerndoelen vanwege aantoonbare overlappendheid al heeft plaatsgevonden.

Met het oog op mogelijke aanpassing van het examenprogramma heeft de commissie de situatie per vak in kaart gebracht, waarbij de kerndoelen zijn vergeleken met het C/D-programma.

Vooruitlopend op het in september 1990 uit te brengen advies, waarin zo mogelijk concrete wijzigingen voor de bestaande examenprogramma's zullen worden voorgesteld, concludeert de commissie dat de aansluitingsproblematiek voor de meeste vakken geen werkelijk grote discrepanties laat zien en relatief kleine wijzigingen van het examenprogramma zal vergen. Niet minder belangrijk echter zijn noodzakelijke wijzigingen als gevolg van accentverschillen tussen basisvorming en het C/D-programma.

Er zijn echter ook vakken, die - zeker gezien de omvang en diepgang van de nieuwe examenprogramma's - voor aanzienlijke aansluitingsproblemen staan. Met name is dit het geval bij natuurkunde/scheikunde en bij biologie. Daarnaast is het voor een vak als economie van belang om in het tweede leerjaar geplaatst te worden.

Waar harmonie toch overweegt, ontstaat de mogelijkheid om een inhoudelijke verbinding te maken tussen basisvorming en een vervolgopleiding c.q. afronding op een niveau vergelijkbaar met het huidige C-niveau. De commissie zal in haar september-advies deze lijn verder uitwerken op basis van een verdere vergelijking van kerndoelen en examenprogramma's voor elk betrokken vak.

3. KERNDOELEN IN DE DUBBELFUNCTIE

Kerndoelen hebben een dubbele gebruiksfunctie. Ze zijn voor de overheid een maat waarmee kwaliteit periodiek bepaald en bewaakt wordt. Kwaliteit in termen die een indicatie geven van de onderwijs-inhoud, als selectie uit het culturele erfgoed in samenhang met eisen vanuit de samenleving. Voor de school zijn kerndoelen van belang voor de inrichting van het onderwijs. Enerzijds moet er voor overheid en samenleving voldoende zicht zijn op de kerninhouden van funderend onderwijs, anderzijds moet er principieel en voldoende ruimte voor de school zijn voor eigen in- en aanvulling.

Zoals de commissie al in haar eerste advies stelde, moet er tussen beide functies van kerndoelen een zeker evenwicht zijn. Dat kan bereikt worden door de globaal geformuleerde doelen te combineren met voorschriften van procedurele aard. Ook door verplichtingen van materiële aard voor de overheid aan te geven: de beschikbaarheid van concreet voorbeeldmateriaal voor scholen.

a. Voorschriften van procedurele aard

De commissie heeft in haar maats-advies aangegeven, dat ze ervan uitging dat de individuele school de wettelijke verplichting heeft om in het schoolwerkplan c.q. leerplan haar onderwijs- en vormingsdoelen vast te leggen, zoals ook in art. 24 van het wetsvoorstel is geformuleerd. Deze verplichting dient - nu meer globale doelen de plaats van eindtermen in gaan nemen - nader bezien en uitgewerkt te worden. Met de richting die de commissie hieronder heeft aangegeven, kan de functionele relatie tussen de AMvB waarin de kerndoelen zijn opgenomen en het schoolwerkplan of leerplan versterkt worden.

De commissie stelt voor om de bepalingen over de inhoud van het leerplan c.q. schoolwerkplan (art. 24) zodanig af te stemmen op de nu meer globale doelen, dat de individuele school zich moet uitspreken over de interpretatie, uitwerking, aanvulling en ordening van kerndoelen. (Aanbeveling 1, zie par. 6)

Hiermee wordt de schoolinterne functie van het schoolwerkplan versterkt. De school wordt verplicht om de wijze aan te geven waarop globale doelen in het eigen aanbod worden gespecificeerd: bijv. in programma's en/of in leeractiviteiten, in de wijze van evalueren, in de wijze van afsluiten, in de organisatie van het onderwijs, in de verdeling van beschikbare tijd. Ook ontstaat hiermee een referentiekader om de schoolexterne functie van het schoolwerkplan, tot uiting komend in bijv. een jaarlijks verslag van activiteiten, vorm te geven.

Voorts stelt de commissie voor om in art. 24 aan te geven, dat eventuele afwijking van de domein-indeling in het leerplan c.q. schoolwerkplan aangegeven moet worden. (Aanbeveling 2) Ter toelichting: Zoals ook in par. 4 wordt gesteld, berust de domein-indeling op keuzen en vormt een element in de samenhang van kerndoelen. Afwijking daarvan dient zowel gerespecteerd, als verantwoord te worden.

Als derde aanbeveling stelt de commissie voor om in art. 24 expliciet op te nemen dat scholen in hun leerplan c.q. schoolwerkplan de wijze aangeven waarop zij zelfgekozen en verplichte mogelijkheden voor vakoverstijgende samenhang van doelen, domeinen en/of vakken vorm geven. (Aanbeveling 3)

In par. 4 wordt nader ingegaan op de verplichting tot nadere uitwerking van bepaalde aspecten van het curriculum die slechts in samenhang volledig tot hun recht komen.

Tenslotte stelt de commissie voor om de bij art. 24 gehanteerde term leerplan te vervangen door schoolwerkplan. (Aanbeveling 4) Zij acht deze term niet alleen goed aansluiten bij de WBO, maar ook voldoende ingeburgerd in de onderwijspraktijk.

b. Bepalingen van materiële aard

Werken met een AMvB met globale kerndoelen in relatie met een meer concrete uitwerking op schoolniveau is in funderend onderwijs als zodanig een nieuw fenomeen. De commissie meent, dat de overheid zich juist in het prille beginstadium maximaal moet inspannen om de scholen allerlei voorbeeld-materiaal voor de interpretatie en nadere invulling van de kerndoelen te bezorgen. (Aanbeveling 5)

Hierbij denkt zij aan bronnenboeken per vak of groep van vakken, met specificaties van algemene doelen, domeinen en kerndoelen, met varianten voor uitwerking en ordening. Hierbij kan ook gebruik worden gemaakt van de vele aanwijzingen voor en voorbeelden van concrete uitwerking die in de eerste voorstellen van de ontwikkelingsgroepen zijn opgenomen. Het belang van concreet voorbeeld-materiaal mag naar de mening van de commissie niet onderschat worden. Bronnenboeken zullen in belangrijke mate bijdragen aan de "vertaling" van kerndoelen naar de onderwijspraktijk.

De commissie acht het noodzakelijk, dat deze activiteit - gezien het grote belang van kwaliteitsverbetering door inhoudelijke vernieuwing - hoge prioriteit krijgt in het invoeringsplan-basisvorming.

4. SAMENHANG IN DOELEN, DOMEINEN EN VAKKEN

De commissie heeft gezocht naar mogelijkheden voor een versterking van de samenhang in het vormingsaanbod van basisvorming in het voortgezet onderwijs. Zij merkt hierbij op, dat die samenhang op verschillende wijzen vorm kan krijgen en kan variëren in intensiteit en duur. Zij kan gestimuleerd worden door voorschriften ten aanzien van die thema's die alleen in samenhang hun waarde krijgen. Alleen in bepaalde vormen zal er aanleiding zijn om samenhang-belemmerende voorschriften te wijzigen. Het volgende heeft ten doel op overzichtelijke wijze de verschillende mogelijkheden in beeld te brengen.

a. Samenhang binnen het vak

De gekozen doelen en domeinen representeren een bewuste selectie en ordening van het aanbod, waarbij overlap met doelen en domeinen uit andere vakken zoveel mogelijk is vermeden. Ze impliceren daarom een zekere interne samenhang.

De commissie stelt zich dan ook op het standpunt, dat de globale kerndoelen als uitwerking van de algemene doelstelling en geordend in domeinen (functionele groepering van kerndoelen), voor alle scholen voorschrift zijn. Hiermee benadrukt zij enerzijds de formele status van kerndoelen en anderzijds het belang van de samenhang tussen de algemene doelstelling, de kerndoelen en de domein-indeling. Hierbij fungeren domeinen niet alleen als zoeklicht voor ordening, maar kunnen eveneens als aangrijpingspunt voor toetsing benut worden. Waar de ordening in domeinen geen toevallige is, maar berust op keuzen, is de commissie van mening, dat afwijking daarvan door de school in het schoolwerkplan moet worden aangegeven. Daarmee wordt de vrijheid van inrichting gerespecteerd, maar ook het belang van samenhang tussen doelen en domein-indeling beklemtoond.

b. Vakoverstijgende samenhang

Vakoverstijgende samenhang kan een kwestie van incidentele samenwerking van vakken zijn, bijv. in de vorm van gezamenlijke projecten, veelal van beperkte duur. Deze vorm van samenhang is bekend en mogelijk in de onderwijspraktijk. Ook het wetsvoorstel gericht op wijziging van de WVO laat voldoende ruimte voor een incidenteel vakoverstijgend presenteren van delen van het aanbod. Het onderstreept, dat nu en straks samenhang op velerlei wijze te realiseren is en zeker - ook nu niet - afhankelijk is van bevoegdheidsregelingen.

Ook een meer structurele samenwerking van vaksecties, tot uiting komend in een gezamenlijke planning en afstemming van onderwijsactiviteiten bijvoorbeeld, staat daar geheel los van.

Anders ligt het bij de mogelijkheden die scholen hebben om op systematische, structurele wijze de samenhang van vakken in de vorm van vakgebieden vorm te geven. Soms zullen om dit te kunnen realiseren, fricties op het terrein van de bevoegdheidseisen moeten worden weggenomen.

1. Samenhang van vakken in vakgebieden

De commissie is van mening, dat het samenbrengen van vakken in vakgebieden onderwijskundige en onderwijs-organisatorische voordelen biedt. Binnen vakgebieden als organisatorische combinatie van vakken worden de mogelijkheden van samenhang versterkt: van eenvoudige afstemming tot een meer complexe integratie. Hiermee wordt aangegeven, dat de keus aan de school is:

- afstemming van (delen van) het aanbod;
- een gemeenschappelijk programma gedurende een bepaalde periode;
- gemeenschappelijkheid op bepaalde onderdelen
- volledige integratie.

Om gehele of gedeeltelijke integratie binnen vakgebieden mogelijk te maken, zullen belemmeringen in de huidige bevoegdheidsregeling weggenomen moeten worden.

De vakgebieden natuuronderwijs en mens en maatschappij-onderwijs

Gezien de verwevenheid van kerndoelen en de ontwikkelingen in de onderwijspraktijk stelt de commissie voor om in eerste instantie de totstandkoming van vakgebieden voor natuuronderwijs (natuur-/scheikunde en biologie) en mens en maatschappij-onderwijs (aardrijkskunde, economie, geschiedenis en staatsinrichting) te stimuleren door:

- verruiming van de bevoegdheidseisen voor de hierbij betrokken vakken mede op grond van bepalingen voor het gevolgd hebben van aanvullende, specifiek op integratie gerichte nascholing;
- gerichte opdrachten tot (voorbeeld) leerplan-, materiaal- en toetsontwikkeling. (Aanbeveling 6)

In deel B is na de kerndoelen voor de afzonderlijke vakken een summierere uitwerking van natuur- en mens en maatschappij-onderwijs bij wijze van voorbeeld opgenomen. Zij biedt een indruk van de gemeenschappelijke componenten. Hiermee wordt ook duidelijk gemaakt, dat binnen vakgebieden wel een andere ordening van domeinen en doelen mogelijk is, maar geen wezenlijk andere kerndoelen beoogd worden.

De vakgebieden moderne vreemde talen en kunstzinnige vorming

Een tweede groep van te onderscheiden vakgebieden betreft het gebied van het moderne vreemde talen-onderwijs en het gebied van de kunstzinnige vorming, waaraan beeldende vorming en muziek bijdragen. De samenhang in deze vakgebieden onderscheidt zich van de eerste groep door verschil in karakter. Integratie wordt hier niet beoogd, is hier geen perspectief. Meer zal het accent liggen op inhoudelijke en didactische afstemming, alsmede wellicht op het vergroten van keuzemogelijkheden voor leerlingen. Gezien deze optie acht de commissie een verruiming van bevoegdheidseisen hier minder of niet opportuun.

Wat de moderne talen betreft, wijst de commissie erop, dat de samenhang al in de opstelling van kerndoelen tot uitdrukking is gebracht. Doelen en domeinen zijn voor alle talen gemeenschappelijk.

Wat de kunstzinnige vakken betreft, is sprake van twee afzonderlijke vakken: muziek en beeldende vorming. Ook samen representeren ze niet het geheel van de kunstzinnige vorming. Zoals ook in paragraaf 5 wordt opgemerkt, zijn er witte vlekken in het vormingsaanbod in vergelijking met het basisonderwijs: dansante vorming en dramatische expressie ontbreken. Uitgaande van de voorgestelde verbreding van de keuzemogelijkheid voor scholen, biedt het vakgebied kunstzinnige vorming het voordeel van gemeenschappelijke vertrekpunten en meer keuzemogelijkheden voor leerlingen. De globaal geformuleerde kerndoelen bieden daartoe alle ruimte.

2. De vakoverstijgende samenhang van delen van vakken

In het kerncurriculum zijn thematieken aan de orde die vanwege hun mozaiek-karakter als het ware uitnodigen tot een samenhangende uitwerking, hetzij door een nauwkeurige planning en afstemming van de bijdrage van elk betrokken vak afzonderlijk, hetzij door gezamenlijke presentatie. Ter illustratie hiervan kan gewezen worden op de milieu-thematiek, de ontwikkelingseducatie, de interculturele aspecten in onze samenleving, de relatie met de wereld van arbeid en beroep. Het zijn alle themavelden die niet door één omvattend kerndoel, maar door tal van kerndoelen uit diverse vakken worden gerepresenteerd. Maar alle bieden slechts een segment van het thema. Een samenhangende presentatie lijkt daarom geboden.

In deel B, achter de kerndoelen, heeft de commissie voorbeelden gegeven van programmatiese gemeenschappelijkheid in delen van vakken. Zij heeft zich beperkt tot een viertal aanbod-aspecten:

- milieu-educatie;
- verzorging;
- informatisering;
- arbeids-/beroeporiëntatie.

Zij kan zich voorstellen dat scholen - gezien de raakvlakken - behoefte hebben om die aspecten in periodieke, gemeenschappelijke thema-projecten of anderszins in een structurele vorm van samenhang aan de orde te stellen.

In bovenstaande rij neemt verzorging een bijzondere plaats in: wel een vak, doch slechts gemitigeerd in het kerncurriculum opgenomen: budgetbeheer (in economie), voedingsleer (in biologie), preventie van en omgaan met ziekten (in biologie) en milieuzaken (in verschillende vakken). Daarnaast bevat verzorging kerninhouden¹ op het gebied van vooral voeden, wonen, kleden en in mindere mate op het gebied van ziekte en gezondheid en veiligheid die niet tot het kerncurriculum gerekend worden. De laatste zou de school zelf op grond van de vrije marge in elk vak (25%) kunnen kiezen, waarmee een volledig programma voor verzorging gerealiseerd kan worden.

Naar aanleiding van het verzoek van de staatssecretaris om in het advies over de samenhang aan te geven, "welke kerndoelen geschikt zijn om in een leergebied verzorging aan te bieden", bevat het overzicht een verwijzing naar verzorgings-kerndoelen in andere vakken. De commissie tekent hierbij overigens aan, dat de status van keuzemogelijkheid afdoet aan de waarde van dit vak op het terrein van emancipatie en roldoorbreking. Ook om die reden beveelt de commissie aan om verzorging dezelfde landelijke ontwikkelingsmogelijkheden te bieden als voor andere vakken gelden (leerplanontwikkeling, ontwikkeling van voorbeeldmateriaal, bronnenboek, nascholing etc.). Daarnaast acht de commissie het gewenst, dat docenten verzorging dusdanige nascholingsmogelijkheden krijgen, dat zij via die weg in de vakken biologie en economie die nu belangrijke delen van verzorging representeren, werkzaam kunnen zijn. (Aanbeveling 7)

De commissie acht zich tot dit voorstel mede gelegitimeerd door het Beleidsplan-Emancipatie², waarin de regering aangeeft te willen bevorderen, dat meisjes en jongens, de laatsten zelfs specifiek, worden toegerust voor het verrichten van onbetaalde zorgtaken. De regering benadrukt daarbij de wenselijkheid van een oriëntatie op deze taken, evenals de noodzaak om de voorwaarden daartoe te verbeteren, wil voor elk individu de combineerbaarheid van arbeid en zorgtaken werkelijkheid kunnen worden. De regering kent het onderwijs daarbij een belangrijke, voorwaardenscheppende rol toe.

c. Verplichte, vakoverstijgende vormgeving van specifieke aspecten

Het kan niet anders of in 14 vakken met gezamenlijk circa 200 kerndoelen zijn er vele aanrakingspunten. In de schoolpraktijk zal dat op velerlei wijze aanleiding voor afspraken over nadere afstemming en samenwerking zijn.

Er zijn echter belangrijke, gemeenschappelijke aspecten in het vormingsaanbod die alleen in samenhang volledig tot hun recht komen. De commissie acht het van groot belang, dat voor zulke aspecten voorgeschreven wordt, dat ze op een door de school te kiezen wijze in samenhang aan de orde komen. Dat kan bijv. door programmering van vakken, maar ook door bijv. thema-projecten waaraan verschillende vakken hun bijdrage leveren.

Het gaat hierbij om aspecten die in het wetsvoorstel zijn benoemd en/of aandacht kregen in de richtlijnen voor ontwikkelingsgroepen, alsmede om centrale thema's uit recente beleidsnota's (zoals de Europese dimensie). Waar de realisering in samenhang een meerwaarde biedt, stelt de commissie voor om in het inrichtingsbesluit een bepaling op te nemen die de scholen verplicht om minstens aan de volgende drie aspecten in vakoverstijgende samenhang, op structurele wijze gestalte te geven:

- milieu-educatie;
 - de Europese dimensie;
 - oriëntatie op studie- en beroepskeuze.
- (Aanbeveling 8)

¹) Hierbij wordt aangesloten bij het rapport *Verzorging binnen de basisvorming, opgesteld in januari 1986 en door de toenmalige staatssecretaris overgenomen voor de ontwikkeling van het vak verzorging in het lbo, neergelegd in de circulaire betreffende Techniek en Verzorging, juli 1986.*

²) *Tweede Kamerstukken, 1984-1985, 19052, nrs. 1 en 2, pag. 11, 31, 32, 36.*

d. Verbetering van de samenhang door bepaalde aspecten in de kerndoelen te versterken

1. Voor alle vakken geldende vaardigheidsdoelen

De commissie heeft geconstateerd, dat de vakken alle op een vakspecifieke, doch onderling soms verschillende wijze vaardigheden hebben omschreven. Een aantal vaardigheden acht de commissie van zodanig belang, dat ze voor alle vakken moeten gelden. Hiermee wordt bereikt, dat alle onderdelen van basisvorming zich kenmerken door een gemeenschappelijke kern in handelingsdoelen die op het niveau van het afzonderlijke vak verder aangevuld zijn met specifieke vaardigheden. Ter opnemng in een inrichtingsbesluit of als voorafgaande algemene vaardigheidsdoelen in een AMvB-kerndoelen, geldend voor alle vakken in de basisvorming, stelt de commissie voor:

Algemene vaardigheidsdoelen

1. De leerlingen kunnen alleen en in samenwerking met anderen een eenvoudig onderzoek verrichten op basis van een niet-complexe vraagstelling die gegeven is, of door henzelf of in samenwerking met andere leerlingen geformuleerd is.
 - a. Zij kunnen zelf een eenvoudige, onderzoekbare vraag of stelling voor een beperkt experiment of onderzoek formuleren.
 - b. Zij kunnen uit voor hen geschikte bronnen, zoals boeken, databestanden, personen, instanties, informatie verzamelen, selecteren en/of ordenen, daarbij ook de computer functioneel gebruiken, en de resultaten afrondend presenteren.
 - c. Zij kunnen specifieke of gedetailleerde waarnemingen verrichten.
 - d. Zij kunnen met het oog op het verzamelen van informatie of het vormen van een mening een gesprek voeren of deelnemen aan een discussie en afronden met eenvoudige conclusies.
 2. De leerlingen kunnen op eenvoudige wijze een eigen standpunt verwoorden op basis van argumenten en/of via het signaleren van eigen waarden en normen. Zij kunnen daartoe in gegeven situaties onderscheid maken tussen feiten en meningen, oorzaak en gevolg, aanleiding en effecten.
 3. De leerlingen kunnen in het kader van interactief leren samen werken aan opdrachten (iets maken, onderzoek verrichten etc.). Zij kunnen werken op basis van een zelf gemaakt plan, onderling taken verdelen, iets uitleggen aan een mede-leerling en het resultaat gezamenlijk presenteren.
 4. De leerlingen kunnen in relevante situaties een relatie leggen met de praktijk van verschillende beroepen.
 5. De leerlingen kunnen vooraf gestelde, functionele criteria hanteren bij het zelf beoordelen van werkstukken en het verloop van het proces erbij betrekken.
2. Aspecten van toegepaste informatiekunde in andere vakken
- De commissie heeft nagegaan in hoeverre toepassingen van informatiekunde in andere vakken zijn gehonoreerd. Op grond van deze analyse is in de vakken natuur-/scheikunde, geschiedenis en economie het gebruiken van de computer bij gegevensverwerking toegevoegd. De commissie meent, dat de spreiding van toepassingen in afzonderlijke vakken nu zodanig breed is, dat een reële wisselwerking tussen die vakken en informatiekunde op schoolniveau vorm kan krijgen.

5. KANTTEKENINGEN BIJ DE HERZIENING

a. Het longitudinale aspect in de basisvorming

Met name de eindtermenontwerpen voor het basisonderwijs kenmerkten zich door een vergaande inhoudelijke specificering, soms ingekleurd met aanwijzingen van didactische aard. Uit de voorgestelde kerndoelen blijkt, dat de commissie het niveau van specificatie zodanig heeft aangepast, dat er enerzijds meer ruimte voor eigen aanvulling is voor de individuele basisschool en anderzijds er toch voldoende zicht blijft op de mogelijkheden voor longitudinale afstemming van het basisonderwijs en de periode van basisvorming in het voortgezet onderwijs. Het laatste heeft in de overwegingen van de commissie een belangrijke rol gespeeld. Om redenen van longitudinaliteit zijn in de ontwerpen een aantal specificaties gehandhaafd die van groot belang geacht worden voor programma-afspraken tussen scholen.

In dit verband heeft ook het ontwikkelingsaspect een belangrijke rol gespeeld. Dit heeft ertoe geleid, dat de commissie - in weerwil van haar globaliseringsopdracht - soms specificaties bewust heeft toegevoegd. Dit is het geval bij de onderdelen engels en geestelijke stromingen.

Naar de mening van de commissie is de ontwikkeling van engels in het basisonderwijs op dit moment gebaat bij een situatie- en themagebonden idiomatische afbakening. Ook zal deze invulling bijdragen aan de afstemming met engels in het voortgezet onderwijs.

Hetzelfde geldt voor geestelijke stromingen. Om dit onderdeel tot zijn recht te laten komen, is een benoeming van stromingen die in elk geval in het gehele basisonderwijs aan de orde moeten komen, op dit moment te prefereren boven een ruime, globale aanduiding. De gekozen invulling biedt bovendien de mogelijkheid van een adequate afstemming op geschiedenis-kerndoelen betreffende achtergronden en betekenis van religie en mens- en wereldbeschouwing.

Voor beide uitbreidingen geldt, dat de nu geconstateerde noodzaak van specificatie over enkele jaren opnieuw moet worden afgewogen.

In het algemeen concludeert de commissie, dat op basis van de kerndoelen voor elk onderdeel sprake is van voldoende longitudinale afstemming. Slechts in enkele gevallen is sprake van witte plekken.

Allereerst moet hierbij gewezen worden op de versmalling van de kunstzinnige vorming. In het basisonderwijs is het spectrum van activiteiten breder dan in de periode van basisvorming in het voortgezet onderwijs. Naast muziek, tekenen, handvaardigheid staan ook de expressie-activiteiten dans en drama op het programma. De commissie signaleert dat die aspecten van kunstzinnige vorming ontbreken in de basisvormingsperiode van het voortgezet onderwijs. Dit als gevolg van de interpretatie van beeldende vorming als een verzamelbegrip voor beeldende vakken. Dit zou tevens uitsluiten, dat scholen in de ook voor beeldende vorming ter beschikking staande eigen aanvullingsruimte mogelijkheid hebben om dans en drama op te nemen. De commissie meent, dat om redenen van longitudinaliteit hiertoe zeker gelegenheid moet worden geboden en beveelt daarom aan om beeldende vorming in het wetsvoorstel ruimer te omschrijven. (Aanbeveling 10) In de uitwerking van kerndoelen heeft de commissie zich nu beperkt tot beeldende vorming in engere zin.

Ten tweede wijst de commissie op het nog ontbreken van aandacht voor aspecten van informatisering in het basisonderwijs. Zij meent, dat er voldoende motieven zijn om al in het basisonderwijs meer aandacht te besteden aan het leren omgaan met computers en - breder - aan oriëntatie op de wereld van informatietechnologie. Om die reden beveelt zij aan om dit aspect in volgende jaren nadrukkelijk te betrekken bij de aanpassing van kerndoelen. (Aanbeveling 11)

b. De aansluiting op het vervolgonderwijs

De kerndoelen voor de periode van basisvorming in het voortgezet onderwijs zijn ook van belang voor de aansluiting op het vervolgonderwijs. De ongelijke doorstroomrelevantie van vakken in de basisvorming impliceert verschil in globalisering. De kerndoelen voor bijv. natuur-/scheikunde bevatten om die reden meer specificaties dan voor bijv. lichamelijke oefening. Dit kan gemakkelijk uitgelegd worden als een onderwaardering van bepaalde vakken. Dit is echter geenszins het geval. Bij de gelijke waarde van elk vak in de basisvorming blijft echter het verschil dat om aansluitingsredenen sommige vakken meer specificaties behoeven.

c. De indeling

Gekozen is voor een opstelling in een voor alle vakken gelijke indeling met voorop de algemene doelstelling, waarna de kerndoelen volgen, gegroepeerd in domeinen. In het algemeen heeft de commissie zich - overeenkomstig haar opdracht om van de voorliggende eindtermenontwerpen van 1989 uit te gaan - geconformeerd aan de eerder gekozen indeling en geformuleerde algemene doelen. Er is wel naar meer harmonie gestreefd. Toch is de commissie niet geheel tevreden met het eindresultaat; daarvoor verschilden de ontwerpen zoals de commissie die aantrof, teveel in formulering en indeling. Het werken met zoveel verschillende commissies zal daaraan niet vreemd zijn. In een volgende ronde zullen aspecten als taalgebruik en indeling meer aandacht behoeven.

Afgezien is van een toelichting op de kerndoelen. Slechts een omvattende tekst met achtergronden en mogelijke uitwerkingen is functioneel. Daarvoor is in de beoogde Algemene Maatregel van Bestuur geen plaats. Zoals eerder is opgemerkt, is de commissie van mening dat met een gedetailleerd bronnenboek per vak of vakgebied moet worden voorzien in de behoefte aan toelichting.

d. Kerndoelen voor het basisonderwijs

Veel eindtermenontwerpen werden gekenmerkt door een ruime mate van detaillering, waardoor naar de mening van de commissie aan scholen te weinig ruimte voor eigen interpretatie en aanvulling geboden werd. Om die reden is in de meeste onderdelen gekozen voor een meer globale wijze van omschrijven door herschrijving of - vaker - door weglating van details, meer abstractie, samentrekking en reductie van eindtermen. In niet weinig gevallen echter zijn specificaties gehandhaafd, omdat ze een onmisbare verduidelijking of een noodzakelijk geachte afbakening bieden. Hiervoor werd al het omgekeerde verantwoord: de toevoegingen aan engels en geestelijke stromingen.

e. De kerndoelen voor de periode van basisvorming in het voortgezet onderwijs

Onderling verschilden de eindtermenontwerpen sterk. Sommige, zoals de ontwerpen voor nederlands, moderne vreemde talen en techniek kenmerkten zich door een evenwichtige opstelling en waren op een dusdanig globaliteitsniveau geformuleerd, dat ze weinig of geen bijstelling of herschrijving behoeften. Evenmin bleek de aanpassing voor de vakken in het natuuronderwijs een probleem. Andere, zoals voor de maatschappijvakken, kunstzinnige vakken en lichamelijke oefening daarentegen werden door de commissie ervaren als zeer specifiek en/of qua omvang en niveau (te) vergaande ontwerpen. In deze categorie waren dan ook aanzienlijke ingrepen noodzakelijk om met behoud van de kern van het vak en veelal met respectering van de gemaakte selectie uit het aanbod tot een aanvaardbare, veel meer globale en haalbare herformulering te komen.

Bij geschiedenis en staatsinrichting heeft de overladenheid en diepgang van het ontwerp geleid tot een heroverweging van keuzen en een nieuwe opstelling. Op basis van de eenmaal gekozen domein-indeling is nu een beperkt aantal kerndoelen opgesteld, waarmee in de eerste fase van de ontwikkeling van basisvorming ervaring opgedaan moet worden om van daaruit meer gegevens over vooral de haalbaarheid in tijd te verkrijgen.

Bij aardrijkskunde heeft de commissie niet de suggestie van het eindtermenontwerp gevolgd om de domeinen Nederland en Europa te laten vallen gezien de reductie voor dit vak in de adviestabel. Zij heeft door een bewuste beperking van onderdelen meer flexibiliteit in de haalbaarheid bereikt.

Bij economie is nadrukkelijk gestreefd naar beperking gezien het geringe aantal (adviestabel) uren voor dit vak.

Hetzelfde geldt voor informatiekunde, waar ook de afstemming op andere vakken en op de feitelijke situatie in het voortgezet onderwijs een belangrijke rol in de heroverweging heeft gespeeld.

De vakken in de kunstzinnige sfeer, muziek en beeldende vorming, zijn qua globalisering afgestemd op de interpretatieruimte die scholen voor juist deze vakken nodig hebben. Met de geformuleerde kerndoelen is dat bereikt, overigens met handhaving van een herkenbare en voor alle scholen geldende gemeenschappelijke richtingsbepaling.

Dat laatste geldt ook voor lichamelijke oefening, waarvoor de domeinen de essentie van de activiteitenvelden aangeven. Hier zij nog vermeld, dat de gedetailleerde eindtermen uit het ingediende ontwerp aan hun doel zullen beantwoorden in een aanvullend en toelichtend bronnenboek.

6. AANBEVELINGEN

1. Voorgesteld wordt om de bepalingen over de inhoud van het leerplan c.q. schoolwerkplan in art. 24 af te stemmen op de nu meer globale kerndoelen op een zodanige wijze dat de individuele school zich moet uitspreken over de interpretatie, uitwerking, aanvulling en ordening van kerndoelen.
2. Voorgesteld wordt om via art. 24 scholen te verplichten om mogelijke afwijking van de domein-indeling in het leerplan c.q. schoolwerkplan aan te geven en te motiveren.
3. Voorgesteld wordt om in art. 24 op te nemen, dat scholen de wijze beschrijven waarop zij zelfgekozen en verplichte vakoverstijgende samenhang vorm geven.
4. Voorgesteld wordt om "leerplan" in art. 24 door de term schoolwerkplan te vervangen.
5. De overheid dient zich in dit stadium maximaal in te spannen om de scholen allerlei voorbeeldmateriaal voor de interpretatie en nadere invulling van de kerndoelen te bezorgen: bronnenboeken per vak of groep van vakken, met specificaties van doelen, met uitwerkings- en ordeningsvarianten.
6. Voorgesteld wordt om de realisering van de vakgebieden natuuronderwijs en mens en maatschappij-onderwijs te stimuleren door:
 - verruiming van bevoegdheidseisen, mede op grond van bepalingen over het gevolgd hebben van aanvullende, op integratie gerichte nascholing;
 - gerichte opdrachten tot (samenhangende) leerplan-, materiaal- en toetsontwikkeling.
7. Voorgesteld wordt om voor verzorging dat thans als keuzemogelijkheid in de vorm van een vakoverstijgende samenhang van delen van vakken is opgenomen, dezelfde landelijke ontwikkelingsactiviteiten als voor vakken in het kerncurriculum te entameren.
8. Voorgesteld wordt om de scholen te verplichten om een drietal thema's die alleen in combinatie volledig tot hun recht komen, op structurele wijze en in samenhang van (delen van) vakken uit te werken:
 - milieu-educatie;
 - Europese dimensie;
 - oriëntatie op studie en beroep.
9. Voorgesteld wordt om de volgende algemene vaardigheidsdoelen, geldend voor alle vakken in de basisvorming, op te nemen in de AMvB met kerndoelen of in een inrichtingsbesluit:
 1. De leerlingen kunnen alleen en in samenwerking met anderen een eenvoudig onderzoek verrichten op basis van een niet-complexe vraagstelling die gegeven is, of door henzelf of in samenwerking met andere leerlingen geformuleerd is.
 - a. Zij kunnen zelf een eenvoudige, onderzoekbare vraag of stelling voor een beperkt experiment of onderzoek formuleren.
 - b. Zij kunnen uit voor hen geschikte bronnen, zoals boeken, databestanden, personen, instanties, informatie verzamelen, selecteren en/of ordenen, daarbij ook de computer functioneel gebruiken, en de resultaten afrondend presenteren.
 - c. Zij kunnen specifieke of gedetailleerde waarnemingen verrichten.
 - d. Zij kunnen met het oog op het verzamelen van informatie of het vormen van een mening een gesprek voeren of deelnemen aan een discussie en afronden met eenvoudige conclusies.
 2. De leerlingen kunnen op eenvoudige wijze een eigen standpunt verwoorden op basis van argumenten en/of via het signaleren van eigen waarden en normen. Zij kunnen daartoe in gegeven situaties onderscheid maken tussen feiten en meningen, oorzaak en gevolg, aanleiding en effecten.

3. De leerlingen kunnen in het kader van interactief leren samen werken aan opdrachten (iets maken, onderzoek verrichten etc.). Zij kunnen werken op basis van een zelf gemaakt plan, onderling taken verdelen, iets uitleggen aan een mede-leerling en het resultaat gezamenlijk presenteren.
 4. De leerlingen kunnen in relevante situaties een relatie leggen met de praktijk van verschillende beroepen.
 5. De leerlingen kunnen vooraf gestelde, functionele criteria hanteren bij het zelf beoordelen van werkstukken en het verloop van het proces erbij betrekken.
10. Voorgesteld wordt om de begripsafbakening van beeldende vorming om redenen van longitudinaliteit zodanig te verbreden, dat daarmee scholen ook kunnen kiezen voor andere aspecten van kunstzinnige vorming als bijv. dans en drama.
11. Voorgesteld wordt om aspecten van informatisering in de komende jaren nadrukkelijk te betrekken bij de opstelling van kerndoelen voor het basisonderwijs.

KERNDOELEN IN HET BASISONDERWIJS

- . NEDERLANDSE TAAL
- . FRIESE TAAL
- . ENGELSE TAAL
- . REKENEN/WISKUNDE
- . ENKELE KENNISGEBIEDEN
 - aardrijkskunde
 - geschiedenis
 - natuur, waaronder biologie
 - maatschappelijke verhoudingen, waaronder staatsinrichting
 - geestelijke stromingen
- . BEVORDERING VAN SOCIALE REDZAAMHEID, WAARONDER GEDRAG IN HET VERKEER
- . BEVORDERING VAN GEZOND GEDRAG
- . LICHAMELIJKE OEFENING
- . EXPRESSIE-ACTIVITEITEN
 - tekenen en handvaardigheid
 - muziek
 - spel/bevordering van het taalgebruik
 - beweging

NEDERLANDSE TAAL

ALGEMENE DOELSTELLING

Het onderwijs in Nederlandse taal is erop gericht

- dat de leerlingen Nederlands doelmatig gebruiken in situaties die zich in het dagelijks leven voordoen;
- de leerlingen kennis en inzicht bij te brengen omtrent betekenis, gebruik en vorm van taal;
- dat de leerlingen plezier hebben of houden in het gebruiken en beschouwen van taal.

DOMEINEN

KERNDOELEN

A. Spreken en luisteren

1. De leerlingen weten dat men kan luisteren en spreken met verschillende doelen.
2. De leerlingen kunnen
 - de inhoud en bedoeling van wat er tegen hen gezegd wordt begrijpen;
 - vragen stellen om informatie te verzamelen over een door henzelf gekozen onderwerp;
 - verslag uitbrengen;
 - iets uitleggen;
 - hun ervaringen, mening, waardering of afkeuring op persoonlijke wijze weergeven;
 - deelnemen aan een formeel gesprek.
3. De leerlingen kunnen bij het realiseren van het voorgaande in voorkomende situaties gebruik maken van communicatiemiddelen.

B. Lezen

4. De leerlingen weten, dat men kan lezen met verschillende doelen.
5. De leerlingen kunnen
 - informatieve en betogende teksten, verhalen, poëzie en dialogen voor hoorspel, poppenkast of toneel onderscheiden;
 - hun manier van lezen aanpassen aan een door henzelf of door de leerkracht gesteld lezersdoel;
 - hoofdzaken van een informatieve tekst weergeven;
 - bij een betogende tekst de hoofdlijn van het betoog aangeven en weergeven hoe hun mening zich verhoudt tot de mening in de tekst.
6. De leerlingen kunnen algemeen gebruikte schriftelijke informatiebronnen hanteren.

C. Schrijven

7. De leerlingen weten, dat er geschreven wordt met het oog op verschillende doelen.
8. De leerlingen kunnen
 - hun gedachten, ervaringen, gevoelens en bedoelingen uiten in een verhaal, een gedicht en in een dialoog voor hoorspel, poppenkast of toneel;

- teksten schrijven, waarin zij hun eigen ervaringen, mening, waardering of afkeuring duidelijk weergeven;
- een brief schrijven volgens algemeen geldende conventies;
- op basis van eigen kennis en waarneming of op basis van verkregen informatie een werkstuk maken;
- schrijven toepassen als middel om gedachten, ervaringen, gevoelens en bedoelingen voor henzelf te ordenen.

9. De leerlingen kunnen de vormgeving en de presentatie van hun teksten verzorgen door aandacht te besteden aan spelling, handschrift, zinsbouw, bladspiegel, beeldende elementen en kleur.

D. Taal-
beschouwing

10. De leerlingen kunnen met voorbeelden aangeven

- hoe talen en taalvarianten relaties tussen mensen kunnen bepalen en hoe die relaties samenhangen met culturele overeenkomsten en verschillen;
- dat de betekenis van een taaluiting mede beïnvloed wordt door de situatie, de vorm, onuitgesproken bedoelingen, lichaamshouding, gezichtsuitdrukking en gebaren;
- dat een taal of taalvariant op verschillende manieren gebruikt kan worden;
- dat mondelinge en schriftelijke communicatie gebaat is bij regels. Zij kunnen voorbeelden van situaties geven, waarin zulke regels functioneel zijn.

11. De leerlingen kennen een aantal taalkundige principes en regels.

- Zij kunnen in een zin het onderwerp, het werkwoordelijk gezegde en delen van dat gezegde onderscheiden.
- Zij kennen
 - . regels voor het spellen van werkwoorden;
 - . regels voor het spellen van andere woorden dan werkwoorden;
 - . regels voor het gebruik van leestekens.

12. De leerlingen kunnen begrippen hanteren die het hun mogelijk maken over taal te denken en te spreken:

betekenis, beeldspraak, letterlijk en figuurlijk taalgebruik, uitdrukking, gezegde, spreekwoord, synoniem, gevoelswaarde, symbool, beeldtaal, pictogram;

moedertaal, tweede taal, vreemde taal, dialect, meertalig, gespreksregels, formeel en informeel taalgebruik;

spelling, uitspraak, onderwerp van een zin, persoonsvorm, werkwoordelijk gezegde, deelwoord, onbepaalde wijs, werkwoord, tegenwoordige tijd, verleden tijd, enkelvoud, meervoud;

gedicht, poëzie, verhaal, drama, toneelstuk, jeugdboek, monoloog, dialoog;

hoofdstuk, paragraaf, alinea, zin, klemtoon, lettergreep, komma, punt, puntkomma, vraagteken, uitroepetekens, dubbele punt, aanhalingstekens.

ALGEMIENE DOELSTELLING

It ûnderwiis yn Fryske taal is der op út

- dat de learlingen Frysk doelmjittich brûke yn allerhande situaasjes fan it deistich libben;
- de learlingen kennis en ynsjoch by te bringen fan betsjutting, gebrûk en foarm fan taal;
- dat de learlingen nocht hawwe of hâlde oan it brûken en oan it skôgjen fan taal.

DOMEINEN	KEARNDOELEN
A. Harkje en prate	<ol style="list-style-type: none">1. De learlingen witte dat men mei ûnderskate doelen harkje en prate kin.2. De learlingen kinne<ul style="list-style-type: none">- de ynhâld en it doel begripe fan wat der tsjin har sein wurdt;- fragen stelle om ynformaasje te krijen oer in selskeazen ûnderwerp;- ferslach útbringe;- wat útlizze;- har ûnderfinings, miening, wurdearring of ôfkarren op persoanlike wize werjaan;- meidwaan oan in formeel petear.3. De learlingen kinne as dat nedich is bij it útfieren fan boppesteande gebrûk meitsje fan kommunikaasjemiddels.
B. Lêze	<ol style="list-style-type: none">4. De learlingen witte dat men mei ûnderskate doelen lêze kin.5. De learlingen kinne ynformatieve teksten, teksten dy't earne op oan wolle, ferhalen, poëzy en teksten foar poppekast, harkspul of toaniel ûnderskiede.6. De learlingen kinne algemien brûkte skriftlike boarnen foar ynformaasje hantearje.
C. Skriuwe	<ol style="list-style-type: none">7. De learlingen witte dat der skreaun wurdt mei ûnderskate doelen.8. De learlingen kinne wat se tinke, ûnderfine, fiele en bedoele nei eigen foarkar uterje yn in meidieling, in ferhaal, in gedicht, in dialoach foar harkspul, poppekast of toaniel.9. De learlingen kinne de foarm en de presintaasje fan har teksten fersoargje troch omtinken te jaan oan stavering, hânskrift, sinsbou, blêdspegel, byldzjende eleminten en kleur.

* Geldt voor scholen, waaraan ingevolge het bepaalde in artikel 9 van de Wet op het Basisonderwijs tevens onderwijs in de Friese taal wordt gegeven.

D. Taal-
skôgjen

10. De learlingen kinne mei foarbylden oanjaan
- hoe't talen en taalfarianten relaasjes tusken minsken bepale kinne en hoe't dy relaasjes gearhingje mei kulturele oerienkomsten en ferskillen;
 - dat de betsjutting fan in taalutering mei beynfloede wurdt troch de situaasje, de foarm, net útsprutsen bedoelings, hâlding en mimyk;
 - dat in taal of taalfariant op ferskate wizen brûkt wurde kin;
 - dat mûnlinge en skriftlike kommunikaasje baat hat by regels.
Se kinne foarbylden jaan fan situaasjes dêr't sokke regels sin hawwe.
11. De learlingen kinne quon taalkundige prinsipes en regels.
- Se kinne yn in sin it ûnderwerp, it tiidwurdlik stelde en dielen fan dat stelde ûnderskiede.
 - Se kenne
 - . regels foar it staverjen fan tiidwurden;
 - . regels foar it staverjen fan oare wurden as tiidwurden;
 - . regels foar it brûken fan lêstekens.
12. De learlingen kinne begripen hantearje dy't har de kâns jouwe oer taal nei te tinken en te praten:

betsjutting, byldspraak, lettertik en figuerlik taalgebrûk, útdrukking, sechje, sprekewurd, synoniem, gefoelswearde, symboal, byldtaal, piktogram;

memmetaal, twadde taal, frjemde taal, dialekt, meartalich, petearregels, formeel en ynformeel taalgebrûk;

staving, útspraak, ûnderwerp fan in sin, persoansfoarm, tiidwurdlik stelde, mulwurd, hiele tiidwurd, tiidwurd, notiid, doetiid, inkelfâld, meartal;

gedicht, poëzy, ferhaal, toanielstik, drama, jeugdboek, monolooch, dialooch;

haadstik, paragraaf, alinéa, sin, klam, wurdliid, komma, punt, puntkomma, fraachtteken, útropteken, dûbele punt, skrapkes, streekje, dakje.

ENGELSE TAAL

ALGEMENE DOELSTELLING

Het onderwijs in Engelse taal is erop gericht, dat de leerlingen

- in staat zijn deze taal op een zeer eenvoudig redzaamheidsniveau te gebruiken als communicatiemiddel in mondeling contact met mensen die zich van deze taal bedienen;
- deze taal durven te gebruiken in contacten met mensen die van het Engels gebruik maken, ondanks de wetenschap dat zij fouten zullen maken op grammaticaal en idiomatisch gebied en in de uitspraak;
- een positieve houding hebben ten aanzien van het leren van een vreemde taal;
- zich bewust zijn van de rol die de Engelse taal speelt in de Nederlandse samenleving en als internationaal communicatiemiddel.

DOMEINEN

KERNDOELEN

A. Luister-
vaardigheid	1. De leerlingen kunnen hoofdzaken halen uit eenvoudige informatieve en voor hen samengestelde of aangepaste luisterteksten door gebruik te maken van contextgegevens en hun kennis van woorden.2. De leerlingen kunnen gesprekspartners begrijpen door hun kennis van een voor het onderwerp of de situatie relevante woordenschat in gesprekken over de volgende onderwerpen, of in de volgende situaties: a. persoonlijke gegevens - name, first name, surname;- hoofdtelwoorden tot en met 100;- address, street;- old, year;- Dutch, English, German, French;- Holland, England, Germany, France;- brother, sister, father, mother.b. de woonomgeving - house, flat, town, village, country;- North, South, East, West, middle;- room, living-room, bedroom, kitchen, bathroom, toilet;- bed, table, chair.c. vrijetijdsbesteding en hobby's - football, tennis, basketball, tabletennis, swimming;- pet, dog, cat;- black, white, green, blue, red, yellow, brown;- big, small, thin, tall.d. eten en drinken - breakfast, lunch, dinner;- coffee, tea, milk, sugar, water;- apple, pear, banana, fruit;- vegetables, potatoes, salad, soup, dessert.

- e. tijdsaanduiding
 - evening, afternoon, morning, night;
 - time, hour, minute, o'clock, half (past), quarter, before, after;
 - dagen van de week;
 - maanden van het jaar;
 - birthday.
- f. beschrijven van personen
 - shirt, jeans, dress, sweater, shoes;
 - hair, eyes, nose, arms, legs, foot, hand;
 - tall, short, fat, thin;
 - wear.
- g. op straat
 - go, walk, take;
 - left, right, straight on, corner;
 - rangtelwoorden tot en met 10
 - post-office, bank, shop, police-station;
 - car, bus, train, bike, foot.
- h. in de winkel
 - pound, penny, pence;
 - postcard, stamp, ticket, letter.
- i. in de klas
 - pen, pencil, book, workbook, paper;
 - write, listen, open, close, take, come, sit down;
 - door, window, blackboard, table, chair.

B. Gespreks-
vaardigheid

3. De leerlingen kunnen een gesprek voeren over de onderwerpen, of in de situaties die hieronder genoemd zijn. Hun uitspraak van het Engels is voor moedertaalsprekers van die taal begrijpelijk.
- a. Persoonlijke gegevens
De leerlingen kunnen
 - voor- en achternaam
 - adres en woonplaats
 - leeftijd en nationaliteit
 - gezinssamenstelling noemen
 en deze informatie aan de gesprekspartner vragen.
 - b. De woonomgeving
De leerlingen kunnen
 - de stad/het deel van het land waar zij wonen, noemen
 - het huis/de flat en het aantal kamers beschrijven
 - zeggen of zij een eigen kamer hebben of niet
 en deze informatie aan de gesprekspartner vragen.
 - c. Vrijtijdsbesteding en hobby's
De leerlingen kunnen
 - hobby's en interesses noemen
 - vragen stellen over hobby's en interesses
 - iemand vragen mee te doen met een spel en reageren op een voorstel om mee te doen
 - zeggen of/dat zij een dier hebben
 en kunnen deze informatie aan de gesprekspartner vragen; zij kennen uitingen die voor het spelen van sporten van hun keuze relevant zijn.

- d. Eten en drinken
De leerlingen kunnen
- zeggen of zij bepaalde etenswaren lekker vinden of niet
 - inlichtingen geven over eetgewoonten in eigen land en soortelijke inlichtingen over eetgewoonten elders vragen.
- e. Tijdsaanduiding
De leerlingen kunnen
- zeggen hoe laat het is
 - zeggen of iets 's morgens, 's middags of 's avonds plaatsvindt
 - zeggen wanneer zij jarig zijn
- en soortgelijke informatie aan de gesprekspartner vragen.
- f. Personen beschrijven
De leerlingen kunnen
- zeggen hoe iemand eruit ziet aan de hand van kleding
 - iemand beschrijven aan de hand van lichamelijke kenmerken
- en soortgelijke informatie aan de gesprekspartner vragen.
- g. Op straat
De leerlingen kunnen
- de weg wijzen of zeggen, dat zij dat niet kunnen
 - de weg vragen.
- h. Winkel, postkantoor, kassa
De leerlingen kunnen
- zeggen welke ansichtkaart, postzegel of ticket zij willen hebben
 - vragen hoe duur iets is.

-
- C. Leesvaardigheid
4. De leerlingen kunnen hoofdzaken selecteren uit eenvoudige informatieve teksten en uit voor hun geschreven of herschreven verhalende teksten. Zij maken daarbij gebruik van contextgegevens en van hun kennis van woorden.
-
- D. Opzoekvaardigheid
5. De leerlingen kunnen
- de betekenis van een Engels woord
 - de Engelse vertaling voor een Nederlands woord
- in een alfabetische woordenlijst opzoeken.
-

REKENEN/WISKUNDE

ALGEMENE DOELSTELLING

Het onderwijs in rekenen/wiskunde is erop gericht, dat de leerlingen

- een positieve werkhouding ontwikkelen en verbanden kunnen leggen tussen het onderwijs in rekenen/wiskunde en hun dagelijkse leefwereld;
- basisvaardigheden verwerven, eenvoudige wiskunde-taal begrijpen en deze toepassen in praktische situaties;
- reflecteren op eigen wiskundige activiteiten en resultaten op juistheid controleren;
- eenvoudige verbanden, regels, patronen en structuren uit rekenen/wiskunde kunnen opsporen;
- onderzoeks- en redeneerstrategieën in eigen woorden kunnen beschrijven en gebruiken.

DOMEINEN

KERNDOELEN

A. Vaardigheden	1. De leerlingen kunnen met wisselende eenheden tellen en terug-tellen.2. De leerlingen kennen uit het hoofd optel- en vermenigvuldigtafels tot tien.3. De leerlingen kunnen eenvoudige hoofdrekenopgaven vlot uitrekenen, waarbij ze verschillende bewerkingen inzichtelijk toepassen.4. De leerlingen kunnen schattend rekenen, ook met breuken en decimale breuken, door de uitkomst globaal te bepalen.5. De leerlingen hebben inzicht in de structuur van de gehele getallen en inzicht in het positie-systeem van de decimale getallen.6. De leerlingen kunnen de rekenmachine met inzicht gebruiken.7. De leerlingen kunnen een eenvoudige, niet in wiskundige taal aangeboden probleemstelling zelf in wiskundige termen omzetten.
B. Cijferen	8. De leerlingen kunnen de bewerkingen optellen, aftrekken, vermenigvuldigen en delen volgens standaard-procedures of varianten daarvan uitvoeren en deze in eenvoudige situaties toepassen.
C. Verhoudingen en procenten	9. De leerlingen kunnen verhoudingen vergelijken.10. De leerlingen kunnen eenvoudige verhoudingsproblemen oplossen.11. De leerlingen kennen het begrip "procent" en kunnen in eenvoudige situaties praktische procentberekeningen uitvoeren.12. De leerlingen begrijpen het verband tussen verhoudingen, breuken en decimale breuken.
-

- D. Breuken en decimale breuken
13. De leerlingen weten dat aan een breuk en een decimale breuk op verschillende manieren betekenis kan worden gegeven.
 14. De leerlingen kunnen breuken en decimale breuken op een getallenlijn plaatsen en breuken in decimale breuken omzetten, ook met een rekenmachine.
 15. De leerlingen kunnen in eenvoudige toepassingsituaties, met gebruikmaking van modellen eenvoudige breuken en decimale breuken vergelijken, optellen, aftrekken, delen en vermenigvuldigen.
-
- E. Meten
16. De leerlingen kunnen klok kijken en tijdsintervallen berekenen, ook met behulp van de kalender.
 17. De leerlingen kunnen in alledaagse situaties met geld rekenen.
 18. De leerlingen hebben inzicht in de relatie tussen de belangrijkste grootheden en de bijbehorende maateenheden.
 19. De leerlingen kennen de gangbare maten van lengte, oppervlakte, inhoud, tijd, snelheid, gewicht en temperatuur en kunnen deze in eenvoudige toepassingsituaties hanteren.
 20. De leerlingen kunnen eenvoudige tabellen en grafieken lezen en deze in eenvoudige situaties op grond van eigen metingen zelf samenstellen.
-
- F. Meetkunde
21. De leerlingen beschikken over eenvoudige noties en begrippen, waarmee zij ruimte meetkundig kunnen ordenen en beschrijven.
 22. De leerlingen kunnen ruimtelijk redeneren. Zij bedienen zich daarbij van bouwsels, plattegronden, kaarten en foto's, en gegevens over plaats, richting, afstand en schaal.
 23. De leerlingen kunnen schaduwbeelden verklaren, figuren samenstellen en bouwplaten van regelmatige objecten ontwerpen en identificeren.
-

AARDRIJKSKUNDE

ALGEMENE DOELSTELLING

Het onderwijs in aardrijkskunde is erop gericht dat de leerlingen hun ruimtelijk bewustzijn ontwikkelen, waarbij zij

- zich een beeld vormen van de aarde en haar belangrijkste regio's;
- inzicht verwerven in de ruimtelijke component van de natuurlijke, economische, politieke, sociale en culturele aspecten van het bestaan;
- zich enkele geografische basisvaardigheden eigen maken.

DOMEINEN

KERNDOELEN

A. Kaartbeeld	1. De leerlingen hebben een kaartbeeld van de eigen regio, Nederland, Europa en de wereld. Van dit kaartbeeld maken de volgende topografische elementen deel uit: a. voor de eigen regio belangrijke en structuurbepalende landschapselementen: reliëfelementen, wateren, wegen, spoorlijnen.b. voor Nederland: als bij a., aangevuld met provincies, gebieden en belangrijke stedelijke centra.c. voor Europa: de landen en belangrijke steden, wateren, gebergten en gebieden.d. voor de wereld: de werelddelen, belangrijke landen, waaronder landen van herkomst van etnische groepen in Nederland, wateren, gebergten en gebieden.
B. Kennis van regio's	2. De leerlingen kunnen de eigen regio en andere, belangrijke regio's in Nederland, Europa en de rest van de wereld naar economische, politieke, sociale, culturele en natuurlijke kenmerken karakteriseren. a. Voor de eigen regio kunnen zij de verscheidenheid in landschap, bestaansmogelijkheden en bevolkingsspreiding aangeven.b. Van andere, belangrijke regio's in Nederland kunnen zij daarnaast specifieke kenmerken of ontwikkelingen aangeven: - West-Nederland als industrie-, handels- en bestuursgebied met problemen op het terrein van verkeer en leefmilieu- Zuidwest-Nederland: Deltawerken- Noord-Nederland: grondgebruik- Oost- en Zuid-Nederland: industriële herstructurering.c. Bij Europa kunnen zij de verscheidenheid in bestaansmogelijkheden en de economisch-sociale en politieke organisatie van landen van de Europese Gemeenschap en van het Oostblok aangeven, waarbij specifieke aandacht wordt geschonken aan: - West-Europa: . de economische ontwikkeling van de Europese Gemeenschap. de vervuiling van het milieu. de ontwikkeling van het toerisme- Oost-Europa: . de socialistische planeconomie.

- d. Bij de wereld kunnen zij globaal van het dagelijks leven in één of meer landen van de volgende cultuurgebieden beschrijven:
- Noord-Amerika
 - Midden- en Zuid-Amerika
 - Azië
 - Noord-Afrika
 - het Midden-Oosten
 - Afrika ten zuiden van de Sahara.
-

- C. Spreiding van natuurlijke verschijnselen
3. De leerlingen kunnen processen beschrijven waarlangs verschillende gesteenten, als ook grondsoorten, worden gevormd.
 4. De leerlingen kunnen de bodemvorming in Nederland toelichten aan de hand van een grondsoortenkaart.
 5. De leerlingen kunnen de voornaamste klimaten typeren naar:
 - ruimtelijke spreiding over de aarde
 - temperatuur- en neerslagkenmerken
 - gevolgen voor mensen, planten en dieren.
 6. De leerlingen weten, dat de aarde deel uitmaakt van een stelsel van planeten en kunnen aangeven, hoe de stand van zon en aarde ten opzichte van elkaar invloed heeft op de spreiding van klimaten, flora en fauna.
-

- D. Basisvaardigheden
7. De leerlingen kunnen een atlas hanteren. Hierbij kunnen zij in een gegeven situatie
 - de juiste kaart kiezen en gebruik maken van inhoudsopgave en register
 - gegevens op een kaart identificeren met gebruikmaking van legenda, windrichting en schaal
 - op basis van een of meer thematische kaarten patronen in de ruimtelijke spreiding van verschijnselen als industrie, tuinbouw, diensten, wegen, bevolkingsdichtheid herkennen en verklaren.
-

GESCHIEDENIS

ALGEMENE DOELSTELLING

Het onderwijs in geschiedenis is erop gericht, dat de leerlingen hun historisch bewustzijn zodanig ontwikkelen, dat zij

- zich beelden vormen van in tijd geordende verschijnselen en ontwikkelingen;
 - inzicht verwerven in de historische component van economische, politieke, sociale en culturele aspecten van hun bestaan;
 - zich enkele historische basisvaardigheden eigen maken.
-

DOMEINEN

KERNDOELEN

A. Verschijnselen, ontwikkelingen en personen	1. De leerlingen kunnen algemeen belangrijke verschijnselen, ontwikkelingen en personen uit de nationale, Europese en mondiale geschiedenis aangeven en bezien op economische, politieke, sociale en culturele aspecten. Hiertoe behoren in elk geval: - de leefwijze en rol van mannen en vrouwen;- de tijdgebonden ontwikkeling van typerende leefwijzen als nomadisch, agrarisch en agrarisch-stedelijk naar een industriële samenleving;- de economische en bestuurlijk-politieke ontwikkeling van Nederland, vanaf de 16e eeuw, in hoofdlijnen;- de hoofdzaken van Europese ontwikkelingen in de 20ste eeuw;- de hoofdlijnen in de culturele ontwikkeling van Nederland en Europa vanaf de Renaissance.
B. Historisch tijdsbesef	2. De leerlingen kunnen - verschijnselen, ontwikkelingen en personen uit de geschiedenis op een tijdskalk plaatsen;- een stamboom lezen en opstellen.
C. Vaardigheden	3. De leerlingen kunnen - bij historische feiten onderscheid maken tussen oorzaak en gevolg;- de begrippen eeuw en jaartelling hanteren;- eenvoudige historische gegevens verzamelen en deze combineren tot een samenhangend beeld, waarbij ze gebruik maken van verschillende schriftelijke en mondelinge bronnen, afbeeldingen, overblijfselen en stambomen;- met voorbeelden aantonen, dat de beoordeling van historische verschijnselen verschillend kan uitvallen, doordat bronnen vaak een interpretatie geven vanuit een bepaalde tijd en een bepaald standpunt.
-

DE NATUUR, WAARONDER BIOLOGIE

ALGEMENE DOELSTELLING

Natuuronderwijs is erop gericht bij de leerlingen inzichten, vaardigheden en houdingen te ontwikkelen, die mensen nodig hebben voor een goede relatie met zowel de levende als de niet-levende natuur. Die relatie heeft betrekking op

- produceren: de natuur bewerken om aan primaire behoeften van mensen te kunnen voldoen;
- beheeren: de invloed van de mens op de natuur en de zorg voor eigen lichamelijk welzijn en dat van anderen;
- onderzoeken: door experimenten iets over de natuur te weten komen en alledaagse verschijnselen kunnen interpreteren;
- waarderen: plezier beleven aan verkenning van de natuur vanuit een kritische, vragende en zorgvuldige houding en zorg hebben voor een gezond leefmilieu.

DOMEINEN	KERNDOELEN
A. Mensen	<ol style="list-style-type: none">1. De leerlingen kunnen de bouw van mensen, de functies van lichaamsdelen ten dienste van waarneming en voortbeweging beschrijven en kunnen daarbij de overeenkomsten en verschillen aangeven met de bouw van zoogdieren.2. De leerlingen kunnen de primaire behoeften van mensen aan gevarieerd voedsel, voortdurende ademhaling en bescherming tegen invloeden van buiten, evenals de functie van in- en uitwendige lichaamsdelen daarbij beschrijven.3. De leerlingen kunnen verschillen tussen mensen toeschrijven aan verschillen in erfelijke aanleg en milieufactoren.4. De leerlingen kunnen met voorbeelden aangeven, dat het menselijk lichaam tot op zekere hoogte effecten van eigen inspanning en invloeden van buiten kan corrigeren. Zij kunnen daarmee vormen van ziek zijn verklaren.
B. Planten en dieren	<ol style="list-style-type: none">5. De leerlingen kunnen planten en dieren onderbrengen in een eenvoudige systematische indeling.6. De leerlingen kunnen globaal de bouw van zaadplanten beschrijven en de vorm en functie van de belangrijkste onderdelen aangeven.7. De leerlingen kunnen in de regio veel voorkomende planten en dieren benoemen en aangeven in welke biotoop ze thuishoren.8. De leerlingen kunnen voorbeelden noemen van bijzondere eigenschappen van organismen waaruit hun aangepastheid blijkt aan hun voeding, aan bescherming tegen gegeten worden, aan omgevingsfactoren en aan het wisselen van de seizoenen.9. De leerlingen kunnen verschillende manieren waarop organismen zich voortplanten, onderscheiden.

10. De leerlingen kunnen voorbeelden noemen van relaties van concurrentie en afhankelijkheid die tussen organismen in een levensgemeenschap kunnen bestaan. Zij weten, dat groene planten aan het begin van elke voedselketen staan en kunnen de rol van schimmels en bacteriën in de voedselkringloop omschrijven.
11. De leerlingen kunnen voorbeelden noemen van huisdieren en cultuurgewassen, waarvan de leefomstandigheden door mensen worden beheerst. Zij kunnen aangeven wat die planten en dieren de mensen kunnen bieden, weten welke verzorging veel in huis voorkomende planten en dieren nodig hebben en kunnen de daarvan in school voorkomende planten en dieren de juiste verzorging geven.

C. Materialen en verschijnselen uit natuur en techniek

12. De leerlingen kunnen op experimentele wijze materialen uit hun omgeving op grond van kenmerkende eigenschappen onderscheiden en omschrijven op grond van welke eigenschappen die materialen daar zijn toegepast.
13. De leerlingen kunnen experimenteel aantonen hoe sommige eigenschappen van voorwerpen samenhangen met de omvang en vorm van dat voorwerp. Zij kunnen de relatie herkennen tussen deze soort eigenschappen en de functie van gebruiksvoorwerpen, hulpmiddelen en machines uit hun omgeving.
14. De leerlingen kunnen voorbeelden noemen van eigenschappen van materialen die kunnen veranderen onder invloed van krachten, warmte en andere stoffen.
15. De leerlingen kunnen een elektrische schakeling maken met lampjes, een batterij en schakelaars, en de overeenkomst beschrijven met schakelingen die in hun omgeving voorkomen.
16. De leerlingen kunnen situaties en stoffen in huis herkennen die gevaarlijk kunnen zijn en ze weten hoe ze daarmee veilig om kunnen gaan.
17. De leerlingen kunnen aangeven welke energiebron wordt gebruikt voor verwarming, verlichting en beweging in hun omgeving en noemen daarbij voorbeelden van apparaten en hulpmiddelen die voor de omzetting van de energie zorgen.

D. Omgeving

18. De leerlingen kunnen bij de beschrijving van de weerssituatie de aspecten luchtdruk, neerslag, windsnelheid, windrichting, bewolking en temperatuur gebruiken.
19. De leerlingen kunnen de volgende veranderingen typeren:
 - a. de positie van de zon in de loop van de dag,
 - b. de lengte van de dag en de maximale hoogte van de zon tijdens de verschillende seizoenen,
 - c. de schijngestalten van de maan in de loop van de maancyclus.Zij kunnen aangeven hoe deze veranderingen samenhangen met bewegingen van de aarde en de maan ten opzichte van elkaar en de zon.

20. De leerlingen kunnen voorbeelden noemen waaruit blijkt dat de mens invloed heeft op het vóórkomen van planten en dieren en veranderingen in de omgeving tot stand kan brengen.
21. De leerlingen kunnen voorbeelden noemen van menselijke activiteiten die tot vervuiling van lucht, bodem en water leiden. Zij kunnen aangeven, welke gevolgen die vervuiling voor andere organismen heeft.

E. Basisvaardigheden

22. De leerlingen kunnen de volgende hulpmiddelen en meetinstrumenten kiezen en gebruiken: aan hun niveau aangepaste determineersleutels en thematische kaarten, een kompas, handloupe, thermometer, liniaal, stopwatch, maatglas, weegschaal, regenmeter, veerunster, windrichtingmeter.
 23. De leerlingen kunnen een onderzoekbare vraag over verschijnselen bij materialen en organismen uit hun omgeving formuleren, kunnen een daarbij passend experiment of reeks waarnemingen opzetten en uitvoeren, en aangeven welke omstandigheden voor een correcte uitvoering gelijk moeten blijven.
-

MAATSCHAPPELIJKE VERHOUDINGEN, WAARONDER STAATSINRICHTING

ALGEMENE DOELSTELLING

Dit onderwijs is erop gericht de leerlingen weerbaar en redzaam te maken door hen kennis en inzicht te geven omtrent inrichting en structuur van de maatschappij.

DOMEINEN	KERNDOELEN
A. Sociaal-economische verschijnselen	<ol style="list-style-type: none">1. De leerlingen kunnen enkele aspecten van het verschijnsel arbeid aangeven:<ul style="list-style-type: none">- betaalde en onbetaalde arbeid;- kans op werk;- inkomens(verschillen);- arbeidssectoren;- soorten beroepen en beroepsopleidingen;- veranderingen als gevolg van technische ontwikkelingen.2. De leerlingen kunnen enkele aspecten van productie en dienstverlening aangeven:<ul style="list-style-type: none">- soorten bedrijven en diensten;- werkgevers- en werknemersorganisaties;- collectieve arbeidsovereenkomst.
B. Sociaal-culturele verschijnselen	<ol style="list-style-type: none">3. De leerlingen kunnen enkele aspecten van het verschijnsel groepen in onze samenleving aangeven:<ul style="list-style-type: none">- soorten primaire samenlevingsverbanden;- groepen met een eigen culturele en maatschappelijke identiteit;- discriminatie;- culturele en sociale pluriformiteit.4. De leerlingen kunnen de hoofdzaken aangeven van:<ul style="list-style-type: none">- de indeling van het Nederlandse onderwijsstelsel;- diverse mogelijkheden van cultuurbeleving en vrijetijdsbesteding;- verschillende media.
C. Politiek-juridische verschijnselen	<ol style="list-style-type: none">5. De leerlingen kunnen enkele aspecten van het verschijnsel rechten en plichten aangeven:<ul style="list-style-type: none">- de Rechten van de mens en de Rechten van het kind;- grondwet, burgerrechten en de eigen verantwoordelijkheid;- wetgevingsproces in hoofdlijnen;- politie en justitie.6. De leerlingen kunnen enkele hoofdzaken van de bestuursorganisatie aangeven:<ul style="list-style-type: none">- kenmerken van een democratische staatsvorm en monarchie;- de structuur van landelijk, provinciaal en gemeentelijk bestuur;- Europese Gemeenschap;- Verenigde Naties.

GEESTELIJKE STROMINGEN

ALGEMENE DOELSTELLING

Dit onderwijs is erop gericht de leerlingen vertrouwd te maken met de verscheidenheid aan geestelijke stromingen in onze multi-culturele samenleving.

DOMEIN	KERNDOELEN
Geestelijke stromingen	<ol style="list-style-type: none">1. De leerlingen kunnen geestelijke stromingen, waaronder de christelijke, joodse, islamitische en hindoeïstische godsdienst en levensbeschouwingen als het humanisme, die in de Nederlandse pluriforme en multi-culturele samenleving een belangrijke rol vervullen en/of internationaal van invloed zijn, op de volgende punten karakteriseren:<ul style="list-style-type: none">- ontstaan- grote voorgangers en belangrijke geschriften- verbreiding- feesten en gedenkdagen.2. De leerlingen kunnen van belangrijke geestelijke stromingen kenmerkende opvattingen aangeven.3. De leerlingen kunnen met voorbeelden illustreren, dat in het dagelijks leven de levensbeschouwing van mannen en vrouwen tot uitdrukking komt.

BEVORDERING VAN SOCIALE REDZAAMHEID, WAARONDER GEDRAG IN HET VERKEER

ALGEMENE DOELSTELLING

Dit onderwijs is erop gericht de leerlingen in staat te stellen op basis van kennis, inzicht, houding en vaardigheden een eigen weg te vinden in de samenleving.

DOMEINEN	KERNDOELEN
A. Redzaamheid als consument	<ol style="list-style-type: none">1. De leerlingen kunnen als koper van produkten en als gebruiker van diensten de volgende vaardigheden toepassen:<ul style="list-style-type: none">- herkennen van en omgaan met verkoopbevorderingstechnieken;- omgaan met geld;- informatie gebruiken over de samenstelling van een produkt met het oog op de gezondheid;- vergelijken van prijzen en kwaliteit;- hun weg vinden in postkantoor en gemeentehuis.
B. Redzaamheid als verkeersdeelnemer	<ol style="list-style-type: none">2. De leerlingen hebben inzicht in verkeerssituaties. Daartoe kennen zij verkeersregels en de betekenis van verkeersborden.3. De leerlingen kunnen het voorgaande toepassen als ze deelnemen aan het verkeer of buiten spelen.4. De leerlingen kennen de betekenis van dienstregelings- en mededelingenborden en kunnen een spoorboekje hanteren, zodat zij zich als gebruiker van het openbaar vervoer kunnen redden.
C. Redzaamheid als deelnemer aan groepsprocessen	<ol style="list-style-type: none">5. De leerlingen beschikken over zodanige vaardigheden en kennis, dat zij deelnemen aan groepen en groepsprocessen in en rond de school:<ul style="list-style-type: none">- zij kennen enkele vormen van rolgedrag en factoren die daarbij van belang zijn;- zij kunnen rekening houden met verschillen en overeenkomsten tussen etnische groepen;- zij kunnen omgaan met conflictsituaties;- zij kunnen samen aan een gemeenschappelijke taak werken.6. De leerlingen kunnen in schoolsituaties opkomen voor zichzelf en rekening houden met anderen, wat betekent dat zij<ul style="list-style-type: none">- eigen gedachten, opvattingen en gevoelens kunnen uiten en hanteren;- rekening kunnen houden met eigenschappen, gevoelens, wensen, opvattingen en de situatie van anderen.

BEVORDERING VAN GEZOND GEDRAG

ALGEMENE DOELSTELLING

Dit onderwijs is erop gericht, dat de leerlingen een gezond gedragspatroon verwerven dat past bij henzelf en bij de omgeving waarin ze opgroeien.

DOMEIN

KERNDOELEN

- Gezond gedrag
1. De leerlingen kunnen aangeven, hoe zij zelf bij kunnen dragen aan het behoud en de bevordering van de eigen gezondheid.
Dit betekent dat zij weten:
 - welke verzorging het lichaam nodig heeft met betrekking tot voeding, beweging en rust, frisse lucht en hygiëne;
 - welke sociaal-emotionele behoeften mensen hebben;
 - welke risico's gedragingen in dit opzicht voor de gezondheid hebben.
 2. De leerlingen kunnen aangeven, hoe zij kunnen omgaan met ziektesituaties, lichamelijke en geestelijke ongemakken en handicaps en beschikbare voorzieningen. Dit betekent dat zij:
 - weten hoe zij gebruik kunnen maken van uiteenlopende voorzieningen: de arts, vertrouwenspersonen en hulpverlenende instanties;
 - kunnen omgaan met het gebruik van medicijnen;
 - rekening houden met lichamelijke en geestelijke ongemakken en handicaps van henzelf en medeleerlingen;
 - eenvoudige eerste hulp kunnen bieden.
 - weten dat bij ziekte en gezondheid normen, waarden en omstandigheden een rol spelen.
 3. De leerlingen kunnen hun kennis van veiligheidsrisico's en risico-bepalende regels toepassen in speel- en werkgedrag in en om de school.
 4. De leerlingen kunnen aangeven, hoe ze op een gezonde manier kunnen omgaan met het natuurlijk leefmilieu.
Dit betekent dat leerlingen ten minste weten dat:
 - de mens inzake zijn eerste levensbehoeften volledig afhankelijk is van het natuurlijk leefmilieu;
 - een goede kwaliteit van water, voedsel en lucht belangrijk is voor de gezondheid;
 - mensen direct en indirect hun natuurlijk leefmilieu beïnvloeden: afval, consumptiepatroon, natuurbescherming.
-

LICHAMELIJKE OEFENING

ALGEMENE DOELSTELLING

Het onderwijs in lichamelijke oefening is erop gericht dat de leerlingen

- hun bewegingsgedrag verder ontwikkelen door het verwerven van vaardigheden, kennis en inzichten die nodig zijn om op verantwoorde wijze deel te nemen aan de bewegingscultuur, nu en later;
- de eigen bewegingsmogelijkheden en die van anderen weten te schatten en te hanteren in verschillende bewegingssituaties;
- vanuit kennis en ervaring van eigen mogelijkheden, beperkingen en voorkeuren een positieve houding ontwikkelen, dan wel behouden, met betrekking tot deelname aan de bewegingscultuur.

DOMEINEN	KERNDOELEN
A. Gymnastiek en atletiek	<p>1. De leerlingen kunnen</p> <ul style="list-style-type: none">- balanceren in uiteenlopende situaties en met en op verschillende voorwerpen;- springen: vrije sprongen en steunsprongen;- rollen en duikelen: voorover en achterover, aan en om toestellen;- klauteren en klimmen;- schommelen en zwaaien;- hoog- en verspringen;- hardlopen als sprint en als duurloop;- werpen met ballen en andere werpmaterialen; <p>Zij kunnen hierbij</p> <ul style="list-style-type: none">- de eigen bewegingsmogelijkheden en die van anderen inschatten;- omgaan met afspraken over het gebruik van toestellen en materialen;- bijdragen aan de eigen veiligheid en die van anderen door het signaleren van gevaren, het meehelpen aan de beveiliging van situaties en door het verlenen van hulp;- motieven aangeven om aan bewegingssituaties deel te nemen.
B. Spel	<p>2. De leerlingen kunnen deelnemen aan verschillende typen van spelen. Zij beheersen daartoe basisvaardigheden als werpen, vangen, slaan, stuiten en dribbelen met een bal en kunnen</p> <ul style="list-style-type: none">- een spel spelen volgens afgesproken regels;- samen een (veilige) spelsituatie inrichten en op gang brengen;- spelsituaties analyseren en aanpassen aan de groep;- verschillende taken binnen spelsituaties uitvoeren;- omgaan met elementen als spanning, verlies en winst.
C. Bewegen op muziek	<p>3. De leerlingen kunnen verschillende bewegingsvormen op muziek uitvoeren.</p>

TEKENEN EN HANDVAARDIGHEID

ALGEMENE DOELSTELLING

Het onderwijs in tekenen, handenarbeid en textiele werkvormen is erop gericht dat de leerlingen

- hun gedachten, gevoelens, waarnemingen en ervaringen op persoonlijke wijze vormgeven in beeldende werkstukken;
- hun visuele en tactiele waarneming ontwikkelen;
- hun voorstellingsvermogen en verbeelding ontwikkelen;
- kennis, inzicht en vaardigheden verwerven met betrekking tot het beeldend proces;
- reflecteren op beeldende producten en inzicht verwerven in de wereld om ons heen: de gebouwde omgeving, interieurs, mode en kleding, alledaagse gebruiksvoorwerpen en beeldende kunst.

DOMEINEN

KERNDOELEN

-
A. Vormgeving	1. De leerlingen kunnen werkstukken maken - naar de werkelijkheid door middel van gericht kijken;- naar een idee door middel van verbeelding en voorstelling;- op basis van functionele eisen die aan het produkt te stellen zijn.2. De leerlingen kunnen in een werkstuk materialen, technieken en beeldaspecten op een zodanige manier combineren, dat ze bijdragen aan de zeggingskracht ervan.
B. Middelen	3. De leerlingen kunnen werkstukken maken met adequate toepassing van verschillende technieken en materialen.
C. Beschouwing	4. De leerlingen kunnen aan de hand van voorbeelden: - beeldende produkten typeren naar de aard (bijvoorbeeld tekening, keramiek, plastic);- beeldaspecten die een centrale rol spelen in de vormgeving van een werkstuk aangeven;- opvallende materialen en technieken die in beeldend werk zijn gebruikt, herkennen;- stereotyp beeldgebruik herkennen;- symboolgebruik in bijvoorbeeld verkeer, sport, reclame, kleding en media herkennen;- het verband aangeven tussen de vormgeving van het werkstuk en de bedoeling van de maker;- het verband aangeven tussen gebruikte materialen en technieken en de uitdrukking van het werk;- aangeven dat uitbeelden en vormgeven gebonden zijn aan tijd en aan cultuurgebied.
-

MUZIEK

ALGEMENE DOELSTELLING

Het onderwijs in muziek is erop gericht, dat de leerlingen kennis, inzicht en vaardigheden verwerven om muziek te beluisteren, te beoefenen en om met elkaar over muziek te kunnen spreken.

DOMEINEN	KERNDOELEN
A. Muziek beluisteren	<ol style="list-style-type: none">1. De leerlingen kunnen<ul style="list-style-type: none">- geluiden op basis van duur, hoogte, kleur en sterkte benoemen en ordenen;- aan de hand van beluisterende melodie- en ritmefragmenten liederen en muziekfragmenten benoemen;- muziekinstrumenten uit de hoofdgroepen van instrumenten herkennen.2. De leerlingen kunnen met voorbeelden aangeven dat<ul style="list-style-type: none">- muziek een sfeer kan oproepen;- mensen met verschillende doelen muziek maken of beluisteren.
B. Muziek maken	<ol style="list-style-type: none">3. De leerlingen kunnen een gevarieerd repertoire van liederen in groepsverband zingen. Ze letten daarbij op zuiverheid, articulatie en voordracht.4. De leerlingen kunnen bij liederen, spreekteksten en muziekfragmenten<ul style="list-style-type: none">- maat, maataccent en tegenritme spelen;- ritmische begeleiding verzorgen.5. De leerlingen kunnen eenvoudige instrumenten bespelen bij het zingen en bij het zingen of spelen van ritmische en melodische motieven.
C. Muziek en bewegen	<ol style="list-style-type: none">6. De leerlingen kunnen<ul style="list-style-type: none">- speel- en dansliederen uitvoeren die afkomstig zijn uit een breed samengesteld repertoire;- volksdansen uitvoeren;- met bewegingen vorm, melodie, ritme, tekst of sfeer uitbeelden.
D. Muziek vastleggen	<ol style="list-style-type: none">7. De leerlingen kunnen<ul style="list-style-type: none">- op globale wijze het verloop en de vorm van een lied of muziekstuk volgen aan de hand van een traditionele of grafische notatie;- melodie, ritme en het sterker en zachter worden door middel van een grafische notatie vastleggen;- in een twee- en driedelige maatsoort veel voorkomende ritmen noteren en spelen.
E. Spreken over muziek	<ol style="list-style-type: none">8. De leerlingen kunnen<ul style="list-style-type: none">- voorbeelden geven van muziekgebruik in hun omgeving;- instrumenten uit de hoofdgroepen van instrumenten aangeven en plaatsen in typen orkesten;- beluisterende muziek typeren naar herkomst (land, werelddeel, sfeer, cultuur).

SPEL/BEVORDERING VAN HET TAALGEBRUIK

ALGEMENE DOELSTELLING

Het onderwijs in spel en bevordering van het (mondeling) taalgebruik, als expressie-activiteit benoemd als drama, is erop gericht dat de leerlingen

- hun mogelijkheden als speler van een rol vergroten door bewust gebruik te maken van stem, taal, houding, beweging en mimiek;
- inspiratiebronnen voor drama herkennen, waarderen en de betekenis ervan in het spel uitwerken;
- hun vaardigheid in en kennis over middelen om drama vorm te geven vergroten, waarbij zij kenmerkende begrippen uit dit onderwijs functioneel kunnen gebruiken.

DOMEINEN	KERNDOELEN
----------	------------

A. Vaardigheden	1. De leerlingen kunnen - in hun spel gebruik maken van stem, taal, houding, beweging en mimiek;- hun aandacht gericht houden op hun rol, de uit te beelden situatie, zichzelf, de medespelers, het speelvak en de toeschouwers;- op basis van informatie over rollen, situatie en/of verhaalbegin een spel improviserend spelen.
B. Verbeelden	2. De leerlingen kunnen - diverse gegevens voor een spel gebruiken;- relaties leggen tussen spel en de dagelijkse werkelijkheid.
C. Vormgeven	3. De leerlingen kunnen - iets voordragen;- bij het spelen van verhalen gebruik maken van diverse verhaalelementen;- middelen als decor, requisieten, kleding, en schmink in het spel herkennen en gebruiken.
-

BEWEGING

ALGEMENE DOELSTELLING

- Het onderwijs in beweging als expressie-activiteit is erop gericht, dat de leerlingen
- zich bekwamen in het bewust gebruik van de bewegingsmogelijkheden van hun lichaam in relatie tot het gebruik van de elementen ruimte, tijd en kracht;
 - betekenissen bij dans kunnen uitwerken, herkennen, interpreteren en waarderen;
 - aspecten die een rol spelen bij de vormgeving van dans kunnen herkennen en toepassen;
 - kenmerkende begrippen uit dit onderwijs functioneel kunnen gebruiken.

DOMEINEN	KERNDOELEN
A. Vaardigheden	<ol style="list-style-type: none">1. De leerlingen kunnen<ul style="list-style-type: none">- bij het dansen een gevarieerd gebruik van de elementen ruimte, tijd en kracht maken;- dansbewegingen uitvoeren op basis van springen, balanceren, draaien, wenden, rollen, opheffen en vallen.
B. Verbeelden	<ol style="list-style-type: none">2. De leerlingen kunnen met dansbewegingen naar gevoelens, ervaringen, ideeën, situaties en gebeurtenissen verwijzen.3. De leerlingen kunnen met voorbeelden aangeven, dat de beleving en de betekenis van dans van cultuur tot cultuur verschillen.
C. Vormgeven	<ol style="list-style-type: none">4. De leerlingen kunnen<ul style="list-style-type: none">- bestaande dansen uit verschillende landen en culturen uitvoeren;- een eenvoudige dans zelf ontwerpen;- middelen als muziek, kostuums en attributen bij dans herkennen en gebruiken.

KERNDOELEN VOOR BASISVORMING IN HET VOORTGEZET ONDERWIJS

- . NEDERLANDS (FRIES)
- . MODERNE VREEMDE TALEN
- . WISKUNDE
- . NATUUR- EN SCHEIKUNDE
- . BIOLOGIE
- . GESCHIEDENIS EN STAATSINRICHTING
- . AARDRIJKSKUNDE
- . ECONOMIE
- . TECHNIEK
- . INFORMATIEKUNDE
- . MUZIEK
- . BEELDENDE VORMING
- . LICHAAMELIJKE OEFENING

NEDERLANDSE TAAL

ALGEMENE DOELSTELLING

Met het oog op hun maatschappelijk functioneren, persoonlijke ontwikkeling en voorbereiding op verdere studie en beroep is het onderwijs in de Nederlandse taal erop gericht te bevorderen dat leerlingen in staat en bereid zijn taal zowel productief als receptief in mondelinge en schriftelijke vorm te gebruiken.

Om dat te kunnen moeten de leerlingen enerzijds de waarde van taal voor hun cognitieve en affectieve ontwikkeling in haar verschillende functies kunnen ervaren en moeten ze de mogelijkheden ervan - in manieren van praten, luisteren, schrijven en lezen - voor hun ontwikkeling leren gebruiken. Anderzijds moeten leerlingen in communicatieve situaties juiste vormen van taalgebruik en denkwijzen kunnen toepassen en in taaluitingen van anderen deze denkwijzen en vormen van taalgebruik kunnen interpreteren. Van belang daarbij is, dat de leerlingen in dergelijke situaties hun kennis, gevoelens en gedachten kunnen verkennen en ordenen, en strategieën kunnen hanteren die op het bereiken van het communicatieve doel zijn afgestemd. In beide gevallen is het van belang dat leerlingen leren reflecteren op taal en taalgebruik.

DOMEINEN	SUBDOMEINEN	KERNDOELEN
A. Taalgebruik	Spreken/luisteren	<ol style="list-style-type: none">1. De leerlingen kunnen in situaties met een meer formeel karakter aan een dialoog deelnemen met het oog op<ul style="list-style-type: none">- het geven of verkrijgen van de nodige informatie;- het weergeven van een eigen mening;- het overhalen van de gesprekspartner tot handelen.2. De leerlingen kunnen in klas- of schoolverband aan een polyloog deelnemen met het oog op<ul style="list-style-type: none">- het geven of verkrijgen van de nodige informatie;- het weergeven van een eigen mening;- het bereiken van een voor hen aanvaardbaar resultaat.
	Spreken	<ol style="list-style-type: none">3. De leerlingen kunnen in de vorm van een korte monoloog voor een hun bekend publiek een persoonlijke beleving vertellen of een situatie beschrijven.
	Luisteren (kijken)	<ol style="list-style-type: none">4. De leerlingen kunnen intensief luisteren en doelgericht luisteren.5. De leerlingen kunnen een voor hen bestemde mondelinge instructie uitvoeren.

6. De leerlingen kunnen van een voor hen bestemde uitleg of een voor hen bestemd radio- of televisieprogramma een globale samenvatting geven of de belangrijkste elementen ervan vertellen.

Schrijven

7. De leerlingen kunnen zich zowel zakelijk als persoonlijk schriftelijk uitdrukken ten behoeve van hun directe omgeving, officiële instanties, of toekomstige werkgevers met het oog op het geven of verkrijgen van de nodige informatie en het overhalen van de geadresseerde tot handelen. Daarbij hanteren ze die conventies met betrekking tot interpunctie, spelling, structuur, kenmerken van tekstsoorten, taalgebruik en uiterlijke verzorging die daarvoor doelmatig zijn.
8. De leerlingen kunnen op basis van reacties en suggesties van anderen een (eigen) tekst herschrijven.

Lezen

9. De leerlingen kunnen globaal lezen, doelgericht lezen en studerend lezen.
10. De leerlingen kunnen in fictionele en niet-fictionele teksten die aansluiten bij hun ervaringswereld en ontwikkelingsniveau en voor hen geschikt taalgebruik bevatten,
 - onderscheid maken tussen de daarin voorkomende
 - feiten en meningen
 - mededelingen en voorbeelden
 - de volgende relaties herkennen:
 - middel en doel
 - oorzaak en gevolg
 - antwoord geven op vragen over:
 - het denken en handelen van de personages in de tekst
 - de beschreven situatie
 - de relatie tussen tekst en werkelijkheid
 - de waarde van de tekst voor hen zelf en anderen
 - aangeven welk doel de schrijver nastreeft
 - en van die teksten een globale samenvatting geven, waarin ten minste het hoofdonderwerp en de hoofdgedachte verwoord zijn.
11. De leerlingen kunnen een voor hen bestemde schriftelijke instructie uitvoeren.

B. Kennis over taal en taalverschijnselen

12. De leerlingen kennen de regels voor de spelling van de werkwoordsvormen en om deze regels te kunnen toepassen herkennen zij in een zin de persoonsvormen, de onderwerpen en de gezegdes waarin voltooidde deelwoorden voorkomen.
13. De leerlingen kunnen onderscheid maken tussen meer en minder formele taalgebruikssituaties en weten welk taalgebruik in deze situaties gehanteerd wordt.
14. De leerlingen kennen het onderscheid tussen dialecten, groepstalen en standaardtalen. Zij hebben inzicht in de achtergronden van verschillen in gesproken taal, het ontstaan van talen en het in stand blijven en veranderen ervan.
15. De leerlingen kennen schrijfprocessen en schrijfprocedures. Zij kunnen - vooraf of na afloop van het schrijfkarwei - aangeven, welke keuzes zij maken of gemaakt hebben.
16. De leerlingen hebben inzicht in de maatschappelijke rol die de media spelen in de communicatie.
17. Ten dienste van de toepassing bij het taalgebruik kennen de leerlingen
 - ten minste de volgende middelen waarmee de luisteraar of lezer gemanipuleerd kan worden: figuurlijk taalgebruik, clichés, persuasieve en suggestieve elementen
 - de karakteristieke eigenschappen van ten minste de volgende tekstsoorten: het gedicht, het stripverhaal, het toneelstuk of de televisie-serie, het verhaal, het dagboek, de instructietekst, de reclametekst, het krante-artikel
 - de functie van beeld en opmaak in een tekst en hebben zij inzicht in hoe een tekst gestructureerd kan worden met behulp van alinea's en door middel van een indeling in inleiding, kernstuk en slot.

C. Informatievaardigheden

18. De leerlingen kunnen bij het verwerven van informatie gebruik maken van de volgende voor hen geschikte informatiebronnen en -systemen:
 - vraaggesprekken;
 - audio-visuele media;
 - schriftelijke informatiebronnen;
 - geautomatiseerde gegevensbestanden.
 19. De leerlingen kunnen voor het verwerken van informatie zelf een eenvoudig gegevensbestand opzetten.
 20. De leerlingen kunnen in alle stadia van het schrijfproces tekstverwerkingsprogramma's gebruiken.
-

ALGEMIEN DOEL

Mei it each op har maatskiplik funksjonearjen yn de twatalige provinsje Fryslân, har persoanlike ûntjouwing en tarieding op fierdere stúdzje en berop is it ûnderwiis yn de Fryske taal derop út dat learlingen by steat en ree binne om de Fryske taal produktyf en reseptyf yn mûnlinge en skriftlike foarm te brûken.

Dêrta moatte de learlingen de wearde en de mooglikheden fan de Fryske taal foar de kognitive en affektive ûntjouwing yn de ûnderskate funksjes ûnderfine kinne en brûken leare. De learlingen moatte ynsjoch hawwe yn de wize dêr't it Nederlânsk en it Frysk op brûkt wurde yn ientalige en twatalige kommunikatieve situaasjes en sy moatte ferskillende foarmen fan taalgebrûk ynterpretearje en hantearje kinne.

It is dêrby fan belang, dat de learlingen yn sokke situaasjes har kennis, gefoelens en gedachten ferkenne en oarderje kinne, en strategyen brûke kinne dêr't it kommunikatieve doel mei berikt wurde kin.

Dêrta moatte de learlingen leare om nei te tinken oer taal en taalgebrûk en moatte sy op 'e hichte wêze mei ûnderskate uterings en útdrukkingsfoarmen fan it twatalige karakter fan de provinsje Fryslân.

DOMEINEN	SUBDOMEINEN	KEARNDOELEN
A. Taalgebrûk	Prate/harkje	<ol style="list-style-type: none">1. De learlingen kinne yn situaasjes mei in mear formeel karakter oan in dialooch dielnimme mei it doel om<ul style="list-style-type: none">- de nedige ynformaasje te jaan of te krijen;- in eigen miening wer te jaan;- de oare dielnimmer oan it petear oan te setten om wat te dwaan.2. De learlingen kinne yn klasse- of skoalleferbân dielnimme oan in polylooch, dêr't neist Frysk mooglik ek Nederlânsk beide yn brûkt wurde, mei it doel om<ul style="list-style-type: none">- de nedige ynformaasje te jaan of te krijen;- in eigen miening wer te jaan;- in resultaat te berikken dat foar har oannimlik is.
	Prate	<ol style="list-style-type: none">3. De learlingen kinne yn de foarm fan in koarte monolooch foar in publyk dat har bekend is, in persoanlike ûnderfining fertelle of in situaasje beskriuwe.
	Harkje (sjen)	<ol style="list-style-type: none">4. De learlingen kinne yntinsyf harkje en doelfêst harkje.

* Geldt voor scholen die dit vak op vrijwillige wijze willen geven, met gebruikmaking van de tijd die voor eigen aanvulling in het vak Nederlands beschikbaar is, alsmede van de algemene vrije ruimte.

5. De learlingen kinne in múnlinge ynstruksje dy't foar har ornearre is, útfiere.
6. De learlingen kinne fan in útlis of in radio- of televysjeprogramma dat foar har ornearre is, in globale gearfetting jaan of de wichtichste eleminten derfan fertelle, ek as dy útlis of dat programma net yn it Frysk steld is.

Skriuwe

7. De learlingen kinne har saaklik likegoed as persoanlik skriftlik útdrukke foar har eigen fermidden, offisjele ynstânsjes, of takomstige wurkjouwers mei it doel om de nedige ynformaasje te jaan, te krijen of de oanskreaune oan te setten om wat te dwaan. Dêrby meitsje sy gebrûk fan skaaimerken fan tekstsoarten en fan dy konvinsjes oangeande de ynterpunksje, stavering, struktuer, taalgebrûk en uterlike fersoarging dy't dêrfoar doelmjittich binne.
De learlingen kinne ynformaasje dy net yn it Frysk steld is, brûke by it meitsjen fan in beskriuwing of in ferslach.
8. De learlingen kinne op grûn fan reaksjes en suggestjes fan oaren in (eigen) tekst op 'e nij skriuwe.

Lêze

9. De learlingen kinne globaal lêze, doelfêst lêze en studearjend lêze.
10. Learlingen kinne yn fiksjeonele en net-fiksjeonele teksten dy't oanslute by har ûnderfiningswrâld en ûntwikkelingsnivo, en wêrfan it taalgebrûk foar har geskikt is,

ûnderskied meitsje tusken de dêryn foarkommende
- feiten en mienings
- meidielings en foarbylden

de neikommende relaasjes ûnderkenne:
- middel en doel
- oarsaak en gefolch

antwurd jaan op fragen oer:
- it tinken en dwaan fan de persoanen yn de tekst
- de beskreaune situaasje
- de relaasje tusken tekst en werklikheid
- de wearde fan de tekst foar harsels en foar oaren

oanjaan hokker doel de skriuwer foarhat

en fan dy teksten in globale gearfetting jaan, dêr't op syn minst it haadûnderwerp en de haadgedachten yn ûnder wurden brocht binne.

11. De learlingen kinne in skriftlike ynstruksje dy't foar har ornearre is, útfiere.

B. Kennis oer de taal en taalferskynsels

12. De learlingen kenne de wichtichste regels fan de stavering.
13. De learlingen kinne ûnderskied meitsje tusken mear en minder formele taalgebrûkssituaasjes en witte hokker taal yn dy situaasjes brûkt wurdt mei apart omtinken foar it ûnderskied yn gebrûkssituaasjes tusken Nederlânsk en Frysk.
14. De learlingen kenne it ûnderskied tusken dialekten, groepstalen en standertalen. Sy hawwe ynsjoch yn de eftergrûnen fan ferskillen yn sprutsen taal, it ûntstean, it bestean bliuwen en feroarjen fan talen. De learlingen kenne de wichtichste ferskillen tusken de Nederlânske en de Fryske taal op it mêd fan de fonology, morfology en syntaksis.
15. De learlingen kenne skriuwprosessen en skriuwprosedueres. Sy kinne - yn it foar of nei ôfrin fan it skriuwen - oanjaan, hokker kar sy meitsje sille of makke hawwe.
16. De learlingen hawwe ynsjoch yn de maatskiplike rol dy't de media spylje yn de kommunikaasje.
17. Foar it tapassen by it taalgebrûk kenne de learlingen
- op syn minst de neikommende middels dêr't de harker of lêzer mei manipulearre wurde kin: figuerlik taalgebrûk, klisjees, oertsjûgjende en suggestive eleminten
 - de karakteristike eigenskippen fan op syn minst de neikommende tekstsoarten: it gedicht, it tekenteltsje, it toanielstik of de televysje-searje, it ferhaal, it deiboek, de ynstruksjetekst, de reklametekst, it krante-artikel
 - de funksje fan byld en opmaak yn in tekst en hawwe sy ynsjoch yn hoe't in tekst opboud wurde kin mei help fan alinea's en troch in yndieling yn ynliding, kearnstik en slot.

C. Ynformaasje-feardichheden

18. De learlingen kinne by it garjen fan ynformaasje gebrûk meitsje fan de neikommende ynformaasjeboarnen en -systemen dy't foar har gaadlik binne:
- fraachpetearen;
 - audio-fisuele middels;
 - skriftlike ynformaasjeboarnen;
 - automatisearre databestannen.
19. De learlingen kinne foar it ferwurkjen fan ynformaasjesels in ienfâldich databestân opsette.
20. De learlingen kinne yn alle fazes fan it skriuwproses gebrûk meitsje fan tekstferwurkingsapparatuer.

MODERNE VREEMDE TALEN

ALGEMENE DOELSTELLING

De leerlingen kunnen zich in een aantal communicatiesituaties in binnen- en buitenland op zodanige wijze van de vreemde taal bedienen, dat zij aan communicatiebehoeften voldoen die in het algemeen in die situaties het meest essentieel zijn. De bedoelde situaties beantwoorden aan de volgende kenmerken:

- ze dienen frequent voor te komen en/of (potentieel) belangrijk te zijn voor de leerling;
- ze zijn zodanig van aard, dat het gebruik van de vreemde taal hetzij noodzakelijk, hetzij wenselijk is;
- ze vereisen een niet meer dan vooralsnog beperkte en nader aan te geven vaardigheid in het gebruik van de vreemde taal;
- ze kunnen zowel mondelinge als schriftelijke contacten omvatten, receptief en productief.

DOMEINEN	SUBDOMEINEN	KERNDOELEN
A. Communicatie-vaardigheid	Leesvaardigheid	<ol style="list-style-type: none">1. De leerlingen begrijpen de betekenis van aanwijzingen, opschriften, waarschuwingen en aankondigingen, mits deze gesteld zijn in taal die eenvoudig is, wat betreft structuur en vocabulaire.2. De leerlingen kunnen relevante informatie opzoeken in functionele teksten, zoals folders, formulieren en advertenties, mits deze informatie gesteld is in taal die eenvoudig is, wat betreft structuur en vocabulaire.3. De leerlingen kunnen gegevens uit functionele teksten met elkaar vergelijken en uit deze vergelijking conclusies trekken, mits deze gegevens gesteld zijn in taal die eenvoudig is, wat betreft structuur en vocabulaire.4. De leerlingen begrijpen de hoofdzaak van informatieve artikelen in kranten en tijdschriften, verhalende, literaire of cultureel getinte teksten en persoonlijke correspondentie, mits de betreffende teksten voldoen aan de volgende criteria:<ol style="list-style-type: none">a. zij zijn eenvoudig wat betreft opbouw en vocabulaire; de belangrijkste informatie is expliciet verwoord;b. zij sluiten aan bij en bouwen voort op de ervaringswereld van de leerlingen en hun ontwikkelingsniveau;c. zij zijn levensecht: dat wil zeggen dat zij authentiek zijn of zouden kunnen zijn en dat zij zoveel mogelijk in hun originele lay-out worden aangeboden;d. de persoonlijke correspondentie heeft betrekking op de onderwerpen persoonlijk leven, school, studie en beroep, informele sociale contacten en vrije tijd.

5. De leerlingen hebben ervaring met extensief lezen van teksten, die meerdere pagina's beslaan en die voldoen aan de bij 4 vermelde criteria.

Luistervaardigheid

6. De leerlingen begrijpen de betekenis van aanwijzingen, waarschuwingen en aankondigingen in het verkeer en op reis, mits deze voldoen aan de volgende criteria:
- a. zij zijn gesteld in taal die eenvoudig is wat betreft structuur en vocabulaire;
 - b. zij worden duidelijk ten gehore gebracht, zonder storende misvormingen of bijgeluiden;
 - c. het spreektempo is matig, maar niet onnatuurlijk laag;
 - d. de spreker heeft geen sterk sociaal of regionaal gemarkeerd accent;
 - e. de teksten zijn levensecht, dat wil zeggen, dat zij authentiek zijn of zouden kunnen zijn.
7. De leerlingen kunnen relevante informatie selecteren uit functionele teksten die via radio, televisie of telefoon ten gehore worden gebracht zoals weerbericht, verkeersinformatie en programma-aankondigingen en voldoen aan de onder 6 genoemde criteria.
8. De leerlingen begrijpen de hoofdzaak van interviews en monologen, verhalende en literaire of cultureel getinte teksten, mits deze teksten aansluiten bij en voortbouwen op de ervaringswereld van leerlingen en hun ontwikkelingsniveau en voldoen aan de onder 6 genoemde criteria.

Gespreks-
vaardigheid

9. In contacten, zoals aangegeven in de kerndoelen 10 tot en met 13, begrijpen de leerlingen een gesprekspartner die rekening houdt met het niveau van taalvaardigheid van de niet-moedertaalspreker.
10. Met betrekking tot onderwerpen uit persoonlijk leven, school, studie en beroep, informele sociale contacten en vrije tijd kunnen de leerlingen:
- informatie geven en vragen;
 - naar een mening vragen en een mening geven;
 - naar een oordeel vragen en een oordeel geven;
 - iets of iemand beschrijven;
 - vertellen wat er is gebeurd;
 - vertellen wat er gaat gebeuren;
 - positieve en negatieve gevoelens uiten;
 - vergelijken;
 - een voorkeur uitspreken.

Bij het uitvoeren van genoemde taalhandelingen drukken de leerlingen zich uit op een bij de gesprekssituatie passende wijze, en wel zo, dat de bedoeling van de leerling zonder grote moeite begrepen kan worden. Ook door iemand die de vreemde taal als moedertaal spreekt en weinig of geen ervaring heeft met communicatiepartners met een andere taalachtergrond. Dit impliceert een zekere mate van correctheid in uitdrucksvorm, woordgebruik en uitspraak, waarbij de grammaticale correctheid een minder grote rol speelt, behalve waar grammaticale fouten de communicatie daadwerkelijk verstoren. Op eventuele vragen en opmerkingen van hun gesprekspartner reageren de leerlingen met ten minste één zin zodanig, dat de bedoeling begrijpelijk is.

11. In alledaagse situaties zoals in het verkeer, in winkels, bij de bank kunnen de leerlingen:
- vragen hoe laat het is en zelf de tijd zeggen;
 - naar de weg vragen en zelf iemand de weg wijzen;
 - iets kopen;
 - iets bestellen;
 - informatie vragen en geven met betrekking tot plaats, tijd, kwaliteit, lichamelijke gesteldheid, beschikbaarheid, hoeveelheid en aanwezigheid;
 - desgevraagd persoonlijke gegevens verstrekken;
 - om hulp vragen en hulp aanbieden.
- Bij de uitvoering van de genoemde taalhandelingen dienen de leerlingen te voldoen aan de eisen, zoals in 10 beschreven.

12. Met betrekking tot de sociale omgang kunnen de leerlingen in de context van de in kerndoelen 10 en 11 genoemde onderwerpen en situaties de volgende taalhandelingen verrichten:
- iemand groeten;
 - afscheid nemen;
 - zich voorstellen en reageren op voorgesteld worden;
 - zich verontschuldigen en reageren op verontschuldigingen;
 - bedanken en reageren op bedanken;
 - feliciteren;
 - iemand het beste wensen;
 - iemand uitnodigen en op een uitnodiging reageren;
 - iemand waarschuwen;
 - iets accepteren en iets weigeren.
- Bij de uitvoering van de genoemde taalhandelingen dienen de leerlingen te voldoen aan de eisen zoals in 10 beschreven.

13. Met betrekking tot de gespreksvoering kunnen de leerlingen in de context van de in kerndoelen 9 en 10 genoemde situaties en onderwerpen de volgende taalhandelingen verrichten:
- een gesprek beginnen;
 - een gesprek eindigen;
 - de aandacht trekken;
 - iemand aanspreken;
 - om een langzamer spreektempo vragen;
 - om herhaling vragen;
 - zeggen dat hij iets niet begrijpt;
 - vragen hoe je iets in een vreemde taal kunt zeggen;
 - vragen wat iets betekent;
 - een telefoongesprek beginnen;
 - een telefoongesprek eindigen;
 - eigen naam en adres spellen.
- Bij de uitvoering van de genoemde taalhandelingen dienen de leerlingen te voldoen aan de eisen, zoals in 10 beschreven.

Schrijfvaardigheid

14. De leerlingen kunnen op invulformulieren ten minste de volgende gegevens verstrekken: naam en geslachtsaanduiding, data, nationaliteit, type identiteitsbewijs, adres.
15. De leerlingen kunnen korte mededelingen doen, groeten en goede wensen formuleren, zodanig dat de boodschap begrepen wordt.

B. Compenserende strategieën en technieken

16. De leerlingen kunnen strategieën toepassen, die hen in staat stellen aan hun communicatieve behoeften te voldoen in gevallen, waar hun kennis van de taal of van het gebruik ervan tekort schiet. De bedoelde strategieën omvatten zowel strategieën voor eigen taalproductie, als voor de interpretatie van door anderen voortgebrachte taaluitingen:
- zij kunnen compenserende interpretatiestrategieën hanteren, zoals het afleiden van de betekenis uit de context;
 - zij kunnen compenserende productiestrategieën hanteren, zoals het gebruik van omschrijvingen;
 - zij hebben enige opzoekvaardigheid en kunnen omgaan met hulpmiddelen als woordenboeken en grammatica-overzichten.

C. Socio-culturele competentie

17. De leerlingen hebben inzicht in het eigen karakter van de leefwereld in die landen, waar de vreemde taal als moedertaal gebruikt wordt en hebben kennis gemaakt met cultuuruitingen die specifiek zijn voor het betreffende taalgebied.
-

D. Oriëntatie op
het leren van
vreemde talen

18. De leerlingen weten in welke landen en gebieden de vreemde taal als omgangstaal gebruikt wordt en hebben inzicht in de rol en het belang van de vreemde taal in internationale contacten, zowel op zakelijk en technologisch als op sociaal en cultureel gebied, in binnen- en buitenland.

19. De leerling heeft inzicht in

- de doelstellingen, die voor zijn vreemde taalverwerving gelden of die door hem nagestreefd worden;
- voor hem geschikte procedures en hulpmiddelen om deze doelstellingen te bereiken.

De leerling kan zich op een voor eigen doeleinden adequate wijze op de hoogte stellen van de voortgang van zijn eigen vreemde taalverwervingsproces.

WISKUNDE

ALGEMENE DOELSTELLINGEN

Gericht op het vak:

- a. Een wiskundige werkhouding ontwikkelen, waarbij systematisch methodisch werken, generaliseren, kritisch beoordelen van gegevens en uitkomsten en het creatief bedenken van oplossingen aan de orde komen.
- b. De wiskundige taal verwerven als communicatiemiddel.

Gericht op persoonlijke ontwikkeling en maatschappelijke vorming:

- c. De wiskunde waarderen door gevoel te ontwikkelen voor wiskundige denkwijzen en plezier te beleven aan wiskundige activiteiten.
- d. Het opbouwen van vertrouwen in eigen kunnen op wiskundig gebied.
- e. Het vergroten van eigen wiskundige mogelijkheden door samenwerking met anderen na te streven.

Gericht op vervolgonderwijs en beroepskeuze:

- f. Het verwerven van inzicht in die wiskunde-facetten die als hulpwetenschap dienen van andere wetenschappen.
- g. Het verwerven van die basis en beroepsgerichte kennis en vaardigheden die noodzakelijk zijn voor vervolgonderwijs.

Met het oog op deze algemene doelstellingen zijn de kerndoelen ondergebracht in de volgende domeinen:

- Rekenen, meten en schatten

Hierbij gaat het in het bijzonder om de beschikbare rekenvaardigheid zo efficiënt mogelijk in te zetten, door schattend of globaal te rekenen, uitkomsten te controleren qua orde van grootte en op een verstandige manier de rekenmachine te gebruiken.

- Algebra, verbanden, grafieken en functies

Hierbij leren de leerlingen specifieke vaardigheden die voor het vervolgonderwijs nodig zijn.

Grote aandacht wordt gevraagd voor een toepassingsgerichte behandeling van relaties: het bestuderen van en het opereren met variabelen en relaties daartussen, waarbij het accent ligt op de beschrijving in (woord)formules, tabellen en grafieken.

- Meetkunde

Hierbij wordt uitgegaan van ruimtelijke ervaringen en waarnemingen en van het werken met tweedimensionale representaties. Het redeneren, meten en rekenen gebeurt in het algemeen met behulp van concrete voorwerpen.

- Statistiek en kans

Hierbij komen beschrijvende statistiek, het verzamelen en verwerken van informatie en het modelleren van situaties met een graaf aan bod. De leerlingen maken kennis met het kansbegrip, waardoor ze statistische uitspraken kritisch kunnen beoordelen en voorspellingen kunnen doen. Dit alles mede met gebruikmaking van rekenmachine en computer.

DOMEINEN**KERNDOELEN**

- A. Vaardigheden
1. In relatie met de kerndoelen uit de andere domeinen
 - kunnen de leerlingen relevante verbanden en structuren in voor hen herkenbare situaties opsporen en verbanden leggen met wiskundige begrippen;
 - beheersen zij de vaardigheden in de basiscalgoritmen van de volgende domeinen;
 - hebben zij zicht op praktische toepassingen van de wiskunde en bezitten vaardigheid om met toepassing van standaard-methoden problemen binnen en buiten de wiskunde op te lossen;
 - kunnen zij zich van onderzoeks- en redeneerstrategieën bedienen.
-
- B. Rekenen, meten en schatten
2. De leerlingen kunnen problemen oplossen, waarbij zij om uitkomsten te berekenen kunnen kiezen tussen hoofdrekenen, de zakrekenmachine, handig rekenen of cijferen. Ze kunnen de daarbij noodzakelijke berekeningen correct uitvoeren.
 3. De leerlingen kunnen optellen, aftrekken, vermenigvuldigen en delen, waar nodig met de zakrekenmachine.
 4. De leerlingen kunnen de zakrekenmachine adequaat hanteren, in het bijzonder bij het omzetten van breuken, procenten, wortels en machten in eindige decimale getallen. Zij kunnen werken met de functietoetsen $1/x$, x^2 , \sqrt{x} .
 5. De leerlingen kunnen de uitkomst van een berekening en meting schatten en de uitkomsten controleren op orde van grootte.
 6. De leerlingen kunnen werken met gangbare maten voor lengte, oppervlakte, inhoud, tijd, temperatuur, hoeken en geld en kunnen hiermee bewerkingen uitvoeren.
 7. De leerlingen kunnen rekenen met verhoudingen, met schaal, vergroten en verkleinen.
 8. De leerlingen kunnen in betekenisvolle situaties negatieve getallen ordenen, optellen en aftrekken.
 9. De leerlingen kunnen eenvoudige berekeningen uitvoeren met rationale getallen.
-
- C. Algebra, verbanden, grafieken en functies
10. De leerlingen kunnen om tot oplossing van concrete problemen te komen, verbanden tussen twee grootheden interpreteren, verwerken, interpoleren, extrapoleren, samenstellen, analyseren en de informatie omzetten, zowel in als uit tabel, grafiek, diagram, (woord)formules.
 11. De leerlingen kunnen regelmaat in patronen en tabellen ontdekken en formuleren.

12. De leerlingen kunnen bij een eenvoudige relatie die in de vorm van een (woord)formule gegeven is, een grafiek tekenen en omgekeerd een relatie opstellen bij een grafiek. Zij kunnen vanuit concrete situaties grafieken analyseren en verbanden herkennen en beschrijven.
13. De leerlingen kunnen bij het oplossen van concrete problemen gebruik maken van grafen of andere visualiseringen van informatie.
14. De leerlingen kunnen getallen substitueren voor variabelen in algebraïsche expressies.
15. De leerlingen kunnen eenvoudige lineaire vergelijkingen en ongelijkheden oplossen en de oplossingen controleren.
16. De leerlingen kunnen met eenvoudige computerprogramma's werken waarin verbanden als hiervoor genoemd, zijn opgenomen, en de output interpreteren.

D. Meetkunde

17. De leerlingen kunnen vlakke afbeeldingen van ruimtelijke figuren, zoals foto's, plattegronden, landkaarten, bouwtekeningen lezen, interpreteren, ruimtelijk zich voorstellen en weergeven op papier of scherm.
18. De leerlingen kunnen concreet handelen aan de hand van voorstellingen van ruimtelijke figuren en aan tastbare voorwerpen. Zij kunnen uitslagen, patronen en dergelijke maken en vlakken uit ruimtelijke figuren op schaal (na)tekenen.
19. De leerlingen kennen de stelling van Pythagoras en kunnen deze in eenvoudige situaties toepassen.
20. De leerlingen kunnen eenvoudige berekeningen aan voorstellingen van ruimtelijke figuren uitvoeren.
21. De leerlingen hebben inzicht in de begrippen richting, evenwijdig, hoek, loodrecht en afstand.
22. De leerlingen kunnen congruentie, symmetrie en patroonrelaties in of tussen figuren aangeven en eenvoudige transformaties herkennen en uitvoeren.
23. De leerlingen kunnen de invloed van vergroten en verkleinen aangeven op de relatie tussen lengte en oppervlakte, tussen lengte en inhoud.

E. Statistiek en kans

24. De leerlingen kunnen statistische representaties lezen en interpreteren en gegevens bewerken in tabellen, grafieken of diagrammen. Zij kunnen deze met behulp van centrummaten karakteriseren.
 25. De leerlingen kunnen gegevens ten behoeve van statistisch onderzoek systematisch verzamelen, beschrijven en ordenen.
 26. De leerlingen kunnen statistische data verwerken per computer en de output interpreteren.
 27. De leerlingen hebben het begrip kans verkend en kunnen in eenvoudige, praktische contexten, uitspraken over kansen beoordelen en daarover voorspellingen doen.
-

NATUUR- EN SCHEIKUNDE

ALGEMENE DOELSTELLINGEN

Gericht op het vak:

- a. Het verwerven van kennis van en inzicht in natuurkundige en scheikundige principes en verbanden in situaties, verschijnselen en gebeurtenissen in de dagelijkse omgeving van leerlingen.
- b. Het verwerven van kennis van en inzicht in toepassingen van natuur- en scheikundige kennis in techniek en technologie, mede in historisch en mondiaal perspectief.
- c. Het verwerven van de beginselen van methoden, waarmee de natuurwetenschappen problemen aanpakken, onder andere het gebruik van de daarbij behorende taal en onderzoeksvaardigheden, alsmede het veilig omgaan met materialen en instrumenten.

Gericht op persoonlijke ontwikkeling en maatschappelijke vorming:

- d. Het toepassen van de geleerde natuur- en scheikundige kennis in praktijksituaties in het dagelijks leven, zoals het kunnen functioneren in een samenleving rijk aan techniek en technologie, het kunnen beoordelen van doelmatigheid en veiligheid van materialen en apparaten uit een oogpunt van gezondheid en milieu.
- e. Het verwerven van inzicht in een aantal sociale en milieu-effecten die de toepassingen van natuur- en scheikunde in de samenleving teweeg brengen.
- f. Het leveren van een bijdrage aan het verwerven van communicatieve vaardigheden, zoals het mondeling en schriftelijk weergeven van waarnemingen, resultaten van experimenten en eigen standpunten.
- g. Het leveren van een bijdrage aan het verwerven van sociale vaardigheden, zoals samenwerken, rekening houden met anderen, respecteren van standpunten van anderen.

Gericht op vervolgonderwijs en beroepskeuze:

- h. Het verwerven van natuur- en scheikundige kennis en vaardigheden die een basis vormen voor vervolgopleidingen.
- i. Het verwerven van inzicht in die facetten van de natuur- en scheikunde die van belang zijn voor het kiezen van een vervolgopleiding of een beroep. Met het oog op emancipatie-effecten wordt in alle domeinen aandacht gevraagd voor het gebruik van natuur- en scheikundige kennis en vaardigheden in de praktijk van beroepen in uiteenlopende sectoren.

DOMEINEN

SUBDOMEINEN

KERNDOELEN

A. Vaardigheden

1. De leerlingen kunnen in directe relatie met kerndoelen uit andere domeinen
 - uit gegevens informatie selecteren, daarbij onderscheid maken tussen feiten en meningen, en gegevens uit tabellen weergeven in diagrammen;
 - bekende natuurkundige en scheikundige grootheden, eenheden en relaties gebruiken;
 - experimenten voorbereiden, uitvoeren en de resultaten ervan verwerken;

- de computer gebruiken bij het verzamelen of verwerken van gegevens of het inzichtelijk maken van processen;
- in keuze-situaties een beargumenteerde mening weergeven;
- een relatie leggen tussen natuurkundige en scheikundige kennis en vaardigheden en de praktijk van verschillende beroepen;
- praktische toepassingen van natuurkunde en scheikunde herkennen in verschillende maatschappelijke situaties.

B. Stoffen en materialen in huis

Gebruik van water

2. De leerlingen kunnen
- verschillen en overeenkomsten tussen drinkwater, zeewater, regenwater, oppervlaktewater en grondwater aangeven;
 - aangeven waarom bij drinkwaterbereiding water gezuiverd moet worden, welke zuiveringsmethoden gebruikt worden en welke verschillende functies deze hebben;
 - uitleggen waarom de concentratie, waarin stoffen in drinkwater mogen voorkomen, per stof verschilt;
 - de betekenis en functie van het gebruik van water als oplosmiddel, als spoelmiddel en als middel bij de bereiding van voedsel aangeven.

Reinigingsmiddelen en cosmetica

3. De leerlingen kunnen
- aangeven hoe zij een cosmetisch product kunnen bereiden;
 - van reinigingsmiddelen aangeven wat de hoofdbestanddelen zijn en wat de eigenschappen zijn in relatie tot het gebruik;
 - zure en basische reinigingsmiddelen onderscheiden;
 - aangeven in hoeverre bij het gebruik van reinigingsmiddelen in het huishouden gevaren bestaan en welke mogelijkheden er zijn om deze gevaren tegen te gaan.

Gebruik van materialen en producten	<p>4. De leerlingen kunnen</p> <ul style="list-style-type: none"> - stoffen en materialen onderscheiden en verband leggen tussen soorten materialen, hun eigenschappen en het gebruik in producten en constructies; - aangeven wat er gebeurt bij verhitting van organische materialen; - aangeven hoe bij het gebruik van stoffen, materialen en producten in huis rekening kan worden gehouden met het milieu en suggesties doen om verspilling en verontreiniging tegen te gaan; - aangeven welke milieu-effecten bij afvalverwerking optreden. 	
C. Elektrische energie in huis	Schakelingen	<p>5. De leerlingen kunnen</p> <ul style="list-style-type: none"> - de onderdelen van een elektrische schakeling onderscheiden die energie leveren, gebruiken en transporteren; - aangeven dat een elektrische schakeling alleen functioneert als deze gesloten is; - goede en slechte geleiders van elektrische stroom onderscheiden; - een eenvoudig schema gebruiken bij het bouwen van een elektrische of elektronische schakeling in een practicumopstelling.
Energiegebruik	<p>6. De leerlingen kunnen</p> <ul style="list-style-type: none"> - het energiegebruik van apparaten in een parallelschakeling berekenen en aangeven waar de hoeveelheid gebruikte energie van afhangt; - het vermogen van apparaten in een parallelschakeling berekenen en een kostenberekening maken van het energiegebruik. - een keus maken tussen gelijksoortige apparaten op grond van argumenten ten aanzien van energiegebruik en veiligheid. 	
D. Verbranden en verwarmen	Processen	<p>7. De leerlingen kunnen</p> <ul style="list-style-type: none"> - het proces van verbranding van aardgas in een gaskachel of CV-ketel beschrijven en het belang van voldoende luchttoevoer aangeven; - de verspreiding van de warmte van een gaskachel of CV-ketel door het huis beschrijven;

- aangeven dat het blussen van branden berust op de beïnvloeding van de voorwaarden voor verbranding.

Maatregelen en effecten

8. De leerlingen kunnen
- de werking van warmte-isolerende maatregelen verklaren, gebruik makend van de begrippen stroming en geleiding;
 - het belang uitleggen van energiebesparing en voorbeelden noemen van energiebesparende maatregelen in verband met de verwarming van huizen;
 - aangeven welke milieu- en gezondheids-effecten verbranding van brandstoffen heeft en aangeven dat deze effecten ook elders en in de toekomst merkbaar zijn.

Energiebronnen

9. De leerlingen kunnen
- aangeven dat elektrische energie wordt opgewekt in elektriciteitscentrales en vervolgens wordt gedistribueerd naar industrie en huishouden;
 - voor- en nadelen aangeven van het gebruik van verschillende energiebronnen.

E. Licht en beeld Licht zien

10. De leerlingen kunnen
- beschrijven hoe bij het zien licht van een lichtbron in het oog komt;
 - aangeven dat licht een vorm van straling is, die door het oog wordt waargenomen en vormen van straling noemen, waarvoor het oog niet gevoelig is: infrarood en ultraviolet;
 - met een prisma wit licht uiteen laten vallen in de kleuren van het spectrum;
 - het zien van gekleurde voorwerpen verklaren.

Beeldvorming

11. De leerlingen kunnen
- met een positieve lens een beeld vormen op een scherm;
 - een schematische tekening maken van de beeldvorming bij een positieve lens;

- door meting van de grootte van het beeld en de grootte van het voorwerp de vergroting berekenen;
- het verband aangeven tussen de brandpuntsafstand en de convergerende werking van positieve lenzen;
- de werking van de ooglenzen uitleggen bij het accommoderen en aangeven hoe positieve lenzen gebruikt worden bij bepaalde oogcorrecties.

F. Geluid horen en maken	Sprak en muziek	12. De leerlingen kunnen <ul style="list-style-type: none"> - het produceren van geluid uitleggen in termen van trillingen, trillingen zichtbaar maken op een oscilloscoop en frequentie en trillingstijd in elkaar omrekenen; - kwalitatief het verband leggen tussen de lengte en de spanning van een snaar en de toonhoogte; - aangeven dat geluid zich uitbreidt door de lucht van de bron naar de ontvanger; - globaal het frequentiebereik van het menselijk gehoor aangeven.
	Geluidshinder	13. De leerlingen kunnen bronnen van geluidshinder aangeven op grond van metingen, de mogelijke gezondheidsschade in verband brengen met de geluidssterkte en suggesties doen voor maatregelen.
	Opnemen en weer-geven van geluid	14. De leerlingen kunnen aangeven hoe van een elektrisch signaal een geluidssignaal wordt gemaakt.
G. Krachten en veiligheid	Soorten en eigenschappen	15. De leerlingen kunnen <ul style="list-style-type: none"> - voorbeelden van verschillende soorten krachten en toepassingen ervan noemen; - van een kracht de grootte en de richting aangeven en de grootte van een kracht meten met een krachtmeter; - bij hefboomen in evenwicht aangeven op welke manier met een kleine kracht een grote kracht wordt gemaakt en omgekeerd;

- de regel 'wat je wint aan kracht, verlies je aan weg' toepassen op hulpmiddelen.
-

Verkeer en veiligheid

16. De leerlingen kunnen
- van een rijdend voertuig met constante snelheid de snelheid berekenen als afgelegde weg en tijd gegeven zijn;
 - aangeven dat bij een rijdend voertuig de wrijvingskracht wordt veroorzaakt door rolwrijving en luchtweerstand;
 - uitleggen dat er bij een snelheidstoename een netto-kracht in de rijrichting is en bij een snelheidsafname een netto-kracht tegen de rijrichting in;
 - het verband tussen beginsnelheid en remweg bij constante remkracht meten en weergeven in een grafiek;
 - aangeven hoe bij botsen de effecten van de botsing kunnen worden verminderd;
 - het verband aangeven tussen rijsnelheid, reactietijd en de omstandigheden waaronder gereden wordt, met het oog op de veiligheid.
-

H. Bouw van de materie

17. De leerlingen kunnen, mede in relatie tot de kerndoelen uit de domeinen B en D
- aangeven dat de materie bestaat uit moleculen, dat moleculen bestaan uit atomen en dat er ongeveer 100 atoomsoorten bestaan;
 - de betekenis van de volgende scheikundige symbolen noemen: H, He, C, N, O, F, Na, P, S, Cl, Fe, Cd, Hg, Pb;
 - de fasen waarin een stof kan voorkomen beschrijven in termen van moleculen;
 - scheikundige reacties beschrijven als hergroepering van atomen tot nieuwe moleculen.
-

BIOLOGIE

ALGEMENE DOELSTELLINGEN

Gericht op het vak:

- a. Leerlingen hebben kennis van en inzicht in biologische verbanden, waaronder relaties die er bestaan tussen de bouw van organismen en de functies van delen ervan.
- b. Leerlingen hebben kennis van en inzicht in de onderlinge samenhang in de biosfeer en de rol die de mens daarin speelt.
- c. Leerlingen zien in hoe binnen de biologie kennis verzameld kan worden en hoe uit deze kennis gegevens geput kunnen worden voor het omgaan met planten, schimmels, bacteriën, dieren, mensen en biosfeer.

Gericht op persoonlijke ontwikkeling en maatschappelijke vorming:

- d. Leerlingen zijn zich bewust van wat leven is en hebben respect en gevoel van verantwoordelijkheid voor levende wezens en het leven in zijn totaliteit.
- e. Leerlingen zijn vertrouwd met toepassingen van biologische kennis in het dagelijks leven, zoals nodig voor bewust consumentengedrag, bewust omgaan met de eigen gezondheid, met seksualiteit en met het milieu.
- f. Leerlingen herkennen biologische aspecten in een maatschappelijke situatie en kunnen positieve en negatieve elementen hieraan onderscheiden; mede daardoor kunnen zij een gemotiveerd standpunt bepalen en beslissingen nemen over het eigen gedrag.
- g. Leerlingen hebben sociale vaardigheden ontwikkeld, zoals rekening houden met elkaar, zich verplaatsen in standpunten van anderen en communiceren.

Gericht op vervolgonderwijs en beroepsuitoefening:

- h. Leerlingen hebben kennis gemaakt met die onderdelen van de biologie die een bijdrage kunnen leveren aan de keuze van vervolgonderwijs.
- i. Leerlingen beheersen die onderdelen van de biologie die een basis kunnen vormen bij een verdere opleiding of een latere beroepsuitoefening.

DOMEINEN

SUBDOMEINEN

KERNDOELEN

A. Vaardigheden

1. De leerlingen kunnen in directe relatie met de kerndoelen uit andere domeinen
 - verantwoord omgaan met organismen, materialen en instrumenten;
 - zelf waarnemingen doen aan biologisch materiaal en in samenwerking met anderen experimenten uitvoeren en uitwerken;
 - uit voor hen geschikte mondelinge en schriftelijke bronnen, in en buiten de school informatie selecteren en onderscheid maken tussen feiten en meningen;

- de computer gebruiken bij het verzamelen of verwerken van gegevens of het inzichtelijk maken van processen;
- in keuze-situaties alternatieve (gedrags-) mogelijkheden noemen en hun eigen waardering en voorkeur daarover toelichten;
- een relatie leggen met de praktijk van verschillende beroepen.

B. De mens en zijn gezondheid	Leven en levensloop	<ol style="list-style-type: none"> 2. De leerlingen kunnen overeenkomsten en verschillen tussen de mens en andere soorten organismen herkennen en beschrijven. 3. De leerlingen kunnen de mens beschrijven als een eenheid van lichaam en psyche, voorbeelden noemen van de wisselwerking tussen beide en het eigen lichaam beschrijven als een geheel dat is opgebouwd uit organen die samenwerken. 4. De leerlingen kunnen in afbeeldingen van het lichaam van de mens organen benoemen, de ligging ervan bij zichzelf of anderen aanwijzen en de functie ervan noemen. 5. De leerlingen kunnen fasen beschrijven in de lichamelijke en geestelijke groei en ontwikkeling van mensen en aangeven dat er verschillen zijn tussen individuen in alle fasen van de levensloop.
	Sexualiteit en voortplanting	<ol style="list-style-type: none"> 6. De leerlingen kunnen lichamelijke en sociaal-emotionele veranderingen beschrijven die plaatsvinden bij jongens en meisjes in de pubertijd en bij volwassenen in de latere levensfasen. 7. De leerlingen hebben inzicht in de voortplanting van mensen, in de verschillende functies van sexualiteit, in de wijzen waarop zwangerschap kan worden voorkomen. Zij kunnen aangeven dat mensen over deze zaken verschillende opvattingen hebben. 8. De leerlingen kunnen aan de hand van voorbeelden aangeven, dat verschillen tussen mensen zowel door erfelijke informatie als door de omgeving bepaald worden.

Voeding

9. De leerlingen kunnen functies van voedingsmiddelen beschrijven en voedingsmiddelen onderscheiden naar hun bijdrage aan het voedselpakket en in verband met de gezondheid.
 10. De leerlingen kunnen aangeven, hoe het lichaam voedsel verwerkt, hoe het door het lichaam wordt getransporteerd en hoe onbruikbare resten en afvalstoffen worden verwijderd.
 11. De leerlingen kunnen factoren noemen die van invloed zijn op keuze en gebruik van voeding door de leerlingen zelf en in de Nederlandse samenleving.
 12. De leerlingen kunnen voedingspatronen beoordelen, dagmenu's samenstellen en aangeven, welke barrières gezond eten in de weg staan.
 13. De leerlingen kunnen voorbeelden van voedselbederf herkennen en voorbeelden noemen van hygiënische maatregelen en van andere mogelijkheden om voedselbederf te voorkomen of te vertragen.
-

Gezondheids-
bevordering

14. De leerlingen kunnen factoren noemen, die de eigen gezondheid beïnvloeden: zij kennen de sterke relatie tussen
 - skelet en spieren en lichaamshouding;
 - het gebruiken van genotmiddelen en bewustzijnsbeïnvloedende middelen en de lichamelijke gevolgen daarvan op korte en langere termijn;
 - oorzaken en wijzen van overdracht van enkele infectieziekten en de gedragsmogelijkheden om die ziekten te voorkomen of om hun effecten te verminderen.
 15. De leerlingen kunnen van een aantal welvaartsziekten de oorzaken noemen en kunnen (gedrags-)mogelijkheden aangeven om de ziekten te voorkomen c.q. de kans op ziekten te verkleinen.
 16. De leerlingen kunnen voorbeelden van gedrag noemen, dat risico's veroorzaakt in verkeerssituaties en gedragsmogelijkheden aangeven om die risico's te vermijden.
-

C. Planten, dieren
en mensen in
hun omgeving

Planten en dieren

17. De leerlingen kunnen een aantal kenmerkende plantesoorten en diersoorten uit de eigen omgeving herkennen en soorten organismen uit de eigen omgeving op naam brengen met behulp van een determinatietabel of zoekblad.
18. De leerlingen kunnen van zaadplanten in de eigen omgeving bouw en functie van delen aangeven en verschillende stadia en processen in de levensloop herkennen en beschrijven.
19. De leerlingen kunnen met voorbeelden uit de eigen omgeving illustreren, hoe planten en dieren zijn aangepast aan de biotoop en welke rol ze daarin vervullen.
20. De leerlingen kunnen aangeven, dat groene planten voedsel voor eigen gebruik maken en dat alle organismen voor hun voedselvoorziening direct of indirect van groene planten afhankelijk zijn.
21. De leerlingen kunnen concrete voorbeelden van afhankelijkheidsrelaties tussen organismen, inclusief de mens, beschrijven.
22. De leerlingen kunnen aan de hand van concrete voorbeelden uiteenzetten dat de opgebouwde stoffen en de afbraakproducten van organismen in de natuur weer als voedingsstoffen voor andere organismen gebruikt kunnen worden.

Mensen in wissel-
werking met hun
omgeving

23. De leerlingen kunnen voorbeelden beschrijven van de wisselwerking tussen mensen en hun fysieke milieu ten aanzien van gezondheid en voedselproductie.
 24. De leerlingen kunnen met concrete voorbeelden illustreren welke principes, werkwijzen en effecten verschillende landbouwmethodes hebben.
 25. De leerlingen kunnen maatregelen met betrekking tot de landbouw beschrijven die bijdragen aan een duurzame ontwikkeling van de relatie tussen mens en milieu.
 26. De leerlingen kunnen de belangrijkste oorzaken en effecten noemen van de aantasting van natuur en milieu door geproduceerd afval en maatregelen aangeven, die bijdragen aan een duurzame ontwikkeling van de relatie tussen mens en milieu.
-

GESCHIEDENIS EN STAATSINRICHTING

ALGEMENE DOELSTELLING

Het onderwijs in geschiedenis en staatsinrichting is gericht op het leveren van een bijdrage aan:

- de ontwikkeling van de bekwaamheid van leerlingen om hun plaats en toekomstig positie in de samenleving nader te bepalen;
- de staatsburgerlijke of politieke vorming van de leerlingen.

Daartoe verwerven zij in een proces van onderzoekend leren:

- kennis, inzicht en vaardigheden ten aanzien van historische structuren, processen, personen en gebeurtenissen die voor hedendaagse verschijnselen, ontwikkelingen en vraagstukken op regionaal, nationaal, Europees en mondiaal niveau van betekenis zijn;
- kennis, inzicht en vaardigheden met betrekking tot de ontwikkeling en het functioneren van het hedendaagse Nederlandse politieke systeem in wisselwerking met de samenleving;
- inzicht in hun eigen betrokkenheid bij (historisch gegroeide) maatschappelijke verschijnselen, ontwikkelingen en vraagstukken en bij het functioneren van het Nederlandse politieke systeem;
- oordeelsvermogen en besef van eigen en andermans normen ten aanzien van maatschappelijke verschijnselen, ontwikkelingen en vraagstukken.

DOMEINEN	SUBDOMEINEN	KERNDOELEN
A. Vaardigheden		<ol style="list-style-type: none">1. De leerlingen kunnen in relatie met kerndoelen uit de andere domeinen<ul style="list-style-type: none">- oorzaken en gevolgen, continuïteit en discontinuïteit, unieke en generieke elementen in weinig complexe historische gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen onderscheiden;- zich voorstellen, dat mensen in andere tijden of andere omstandigheden zich in hun gedrag en oordeelsvorming mogelijk laten leiden door andere opvattingen, waarden en belangen;- herkennen dat elke (historische) interpretatie standplaatsgebonden is en door de beschikbare informatie bepaald is;- met behulp van een overzichtelijke hoeveelheid historische gegevens informatie verzamelen, ordenen, eventueel met gebruikmaking van de computer, en op een samenhangende manier presenteren;- eenvoudig onderzoek verrichten naar historische gebeurtenissen en ontwikkelingen op sociaal-economisch of cultureel gebied in de eigen omgeving.
B. Economisch-sociale oriëntatie	Samenleving: levensonderhoud en milieu	<ol style="list-style-type: none">2. De leerlingen kunnen pre-agrarische, agrarische, agrarisch-stedelijke, industriële en gemengd agrarisch-industriële samenlevingen in de geschiedenis aan de hand van voorbeelden herkennen met gebruikmaking van de productiefactoren arbeid, kapitaal en natuur en de arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen, ouderen en jongeren.

Zij kunnen voorbeelden van enkele belangrijke economische ontwikkelingen aangeven:

- het ontstaan van steden in de Middeleeuwen;
- kenmerken van de economie van de Republiek in de 17e eeuw;
- industriële revoluties in de 19e en 20ste eeuw en de sociaal-economische gevolgen daarvan voor arbeidsomstandigheden, en arbeidsverhoudingen en voor het milieu;
- typerende verschillen tussen kapitalistische en communistische stelsels in de 20ste eeuw.

Sociale verhoudingen

3. De leerlingen kunnen in de late Europese Middeleeuwen, in het 17e eeuwse, in het vroeg-industriële en hedendaagse Nederland met voorbeelden aangeven, dat de maatschappelijke positie van individuen en groepen bepaald wordt door factoren als afkomst, herkomst, bezit, opleiding, beroep en sexe. Zij kunnen hierbij ingaan op:
- de samenhang tussen technologische ontwikkelingen, sociale mobiliteit en veranderingen in de sociale structuur van de samenleving;
 - de komst, economische positie en acceptatie van immigranten;
 - het emancipatieproces van protestanten en katholieken, arbeiders, vrouwen en jongeren.

Primaire samenlevingsverbanden

4. De leerlingen kunnen ontwikkelingen in Nederland aangeven, die geleid hebben tot de hedendaagse pluriformiteit in waarden en normen en veranderingen in primaire samenlevingsverbanden, mede als gevolg van industrialisering en urbanisering. Aan de hand van voorbeelden uit de 20ste eeuw kunnen zij veranderingen aangeven in:
- de relatie tussen wonen en werken;
 - de samenstelling van en de rol- en arbeidsverdeling binnen huishoudens;
 - de positie van mannen, vrouwen en kinderen.

Bestuurlijk-politieke oriëntatie Intern-politieke verhoudingen

5. De leerlingen kunnen hoofdlijnen in het ontstaan en de verdere bestuurlijk-politieke ontwikkeling van de Nederlandse staat aangeven en in verband brengen met bestuurlijk-politieke ontwikkelingen in West-Europa, met gebruikmaking van de volgende aspecten:
- godsdienst en economie bij het ontstaan van de Republiek der Verenigde Nederlanden;
 - regeringsvormen in Europa en de positie van meer en minder bevoorrechte groepen;
 - politieke stromingen en maatschappelijke emancipatiebewegingen: liberalisme, socialisme, christelijke partijvorming, feminisme;
 - democratisering van het politieke bestel.

6. De leerlingen kunnen de grondslagen en het functioneren van het hedendaagse Nederlandse politieke bestel, zoals gespecificeerd onder staatsinrichting, aangeven en daarbij ingaan op het belang van grondwet, grond- en mensenrechten. Zij kunnen hierbij de hoofdlijnen in de historische ontwikkeling van het Nederlandse politieke bestel vanaf de 19e eeuw aangeven.

Internationale verhoudingen

7. De leerlingen kunnen de betekenis van de Tweede Wereldoorlog karakteriseren met het oog op de volgende aspecten:
- crisis van de jaren '30;
 - nationaal-socialisme en jodenvervolgning;
 - onderdrukking, verzet en collaboratie.
- Zij kunnen aan de hand van een voorbeeld uit de vroeg-moderne tijd verschillen herkennen in schaal en omvang van oorlogen en internationale conflicten en daarbij ingaan op:
- betrokkenheid van individu en gemeenschap bij het oorlogsgebeuren;
 - betekenis van militaire technologie.
8. De leerlingen kunnen verschuivingen in de internationale politieke, militaire en economische verhoudingen in de tweede helft van de 20ste eeuw in verband brengen met:
- de opkomst van de V.S. en de S.U. als wereldmachten;
 - blokvorming, verschillen in ideologie en economisch systeem, Koude Oorlog, bewapeningswedloop, streven naar ontspanning, veranderingen in de Oost-West-relatie;
 - nieuwe economische machtscentra buiten de westerse wereld;
 - de ontwikkeling van West-Europese samenwerking en het perspectief van Europese integratie, mede in het licht van de ontwikkeling in centraal- en Oost-Europa sinds de jaren '80 van de 20ste eeuw.
9. De leerlingen kunnen met voorbeelden de koloniale verhouding tussen Nederland en Oost- en West-Indië karakteriseren. Zij kunnen de dekolonisatie van deze gebieden in verband brengen met Europees kolonialisme, imperialisme en dekolonisatie in het algemeen.

Cultureel-mentale oriëntatie

Vormgeving van het bestaan

10. De leerlingen kunnen met voorbeelden typeren, hoe mannen en vrouwen uit verschillende lagen van de bevolking in de Grieks-Romeinse Oudheid, in de late Middeleeuwen in Europa en in de Arabische wereld, materieel en immaterieel gezien, leefden.

Zij kunnen deze culturen op genoemde aspecten vergelijken met onze hedendaagse samenleving.

11. De leerlingen kunnen aan de hand van voorbeelden de ontwikkeling van moderne westerse samenlevingen sinds 1945 aangeven met gebruikmaking van de aspecten:
- media-invloed en massa-cultuur;
 - jongerencultuur;
 - multi-culturele samenleving;
 - onderwijs en opvoeding.

Religie, mens-
en wereldbe-
schouwing

12. De leerlingen kunnen in hoofdlijnen - waar mogelijk in samenhang met kerndoelen uit andere domeinen - kenmerkende achtergronden van religies en levensbeschouwingen aangeven en daarbij ingaan op de betekenis voor het maatschappelijk denken en handelen.
13. De leerlingen kunnen eigentijdse en historische opvattingen van liberalisme, socialisme, communisme, fascisme en christen-democratie naar aanleiding van voorbeelden herkennen en toelichten.

E. Staats-
inrichting

14. De leerlingen kunnen in hoofdlijnen de structuur en het functioneren van het hedendaagse Nederlandse politieke bestel in wisselwerking met de samenleving aangeven, en daarbij aandacht besteden aan:
- kenmerken van een rechtsstaat;
 - samenstelling, taken, onderlinge verhouding en praktisch functioneren van bestuurlijke organen op gemeentelijk, nationaal en Europees niveau;
 - taken en functies van politieke partijen, maatschappelijke organisaties en belangengroepen in het politieke systeem;
 - aan de hand van eenvoudige beleidsonderwerpen in het proces van politieke beleids- en besluitvorming de positie en mogelijke invloed van de betrokken actoren aangeven en daarbij de volgende stadia herkennen:
 - . invloed vanuit de samenleving;
 - . omzetting in overheidsbeleid;
 - . effecten van overheidsbeleid op de samenleving;
 - . voortgezette invloed vanuit de samenleving;
 - verschillende vormen van deelname aan het proces van totstandkoming en uitvoering van overheidsbeleid van individuele burgers, groepen en maatschappelijke organisaties;
 - taken, bevoegdheden en functioneren van de rechterlijke organisatie;
 - mogelijkheden van rechtsbescherming voor de burgers.

AARDRIJKSKUNDE

ALGEMENE DOELSTELLING

Het aardrijkskunde-onderwijs is erop gericht jongeren toe te rusten met bekwaamheden, waarmee zij later in verschillende maatschappelijke rollen en levenssituaties kunnen participeren in de ruimtelijke verbanden, waarvan zij deel uit maken: de eigen omgeving, de Nederlandse, Europese en mondiale samenleving.

Mede gericht op vervolgonderwijs en later beroepsleven verwerven zij in een proces van onderzoekend en toepassingsgericht leren:

- kennis van en inzicht in een verscheidenheid aan fysische en maatschappelijke omstandigheden en hun onderlinge relaties;
- kennis van de eigen betrokkenheid bij leefsituaties en -milieus;
- waardebesef en oordeelsvermogen ten aanzien van vraagstukken met ruimtelijke aspecten;
- praktische kennis en vaardigheden om in ruimtelijke verbanden te handelen.

DOMEINEN

KERNDOELEN

A. Vaardigheden	1. De leerlingen kunnen in relatie met kerndoelen uit de andere domeinen, mede met het oog op het versterken van de eigen betrokkenheid en het verkrijgen van zicht op eigen toepassingsmogelijkheden - eenvoudige vraag- of probleemstellingen begrijpen;- informatie verzamelen en ordenen door eigen waarneming en door het raadplegen van eenvoudig schriftelijk, grafisch en audio-visueel bronnenmateriaal en eenvoudige computerbestanden en de resultaten daarvan afrondend presenteren;- praktisch werk (onderzoek binnen en buiten de school) verrichten;- achtergronden van en mogelijke oplossingen voor de in de kerndoelen opgenomen vraagstukken op hoofdlijnen zodanig bezien dat zij zich een mening kunnen vormen.2. De leerlingen hebben een kaartbeeld van de topografie van de eigen omgeving, van Nederland en van Europa en de wereld voor zover noodzakelijk om actuele informatie te kunnen plaatsen.3. De leerlingen kunnen kaarten gebruiken: - om fysisch-geografische en maatschappelijke verschijnselen en veranderingen te lokaliseren, inventariseren en/of analyseren;- om zich te verplaatsen of te oriënteren.
B. De eigen omgeving	4. De leerlingen kunnen van de eigen omgeving aangeven: - de ligging en plaats van het eigen leefgebied in de provincie en in Nederland;- woonomstandigheden, bronnen van levensonderhoud, voorzieningen en recreatievormen;en dit in verband brengen met de inrichting van het landschap.

5. De leerlingen kunnen voorbeelden geven van veranderingen ten aanzien van wonen, werken en recreatie en deze in verband brengen met veranderingen in de inrichting van hun gebied.
 6. De leerlingen kunnen een voorbeeld geven van een herinrichtingsvraagstuk in hun omgeving en daar een mening over verwoorden. Zij kunnen hierbij aangeven hoe zij zelf de kwaliteit van hun omgeving kunnen beïnvloeden.
-

C. Nederland

7. De leerlingen kunnen van Nederland aangeven:
 - de zichtbare kenmerken en de ligging van belangrijke landschapstypen alsmede de invloed van wind, zee, ijs en rivieren bij het ontstaan van die gebieden;
 - stedelijke en landelijke gebieden en verschillen daartussen;
 - hoofdvormen van grondgebruik: agrarisch, stedelijk, natuur;
 - de ligging en kenmerkende fysische en sociale omstandigheden in vergelijking met andere Westeuropese landen.
 8. De leerlingen kunnen, mede in verband met consequenties voor de ruimtelijke ordening, de volgende recente ontwikkelingen op globale wijze verklaren:
 - de trek naar de rand van de stad en naar verder van de stad gelegen landelijke gebieden;
 - de groei naar een multi-culturele samenleving;
 - de toenemende openluchtrecreatie.
 9. De leerlingen kunnen met voorbeelden de volgende vraagstukken op globale wijze toelichten, hiervan de samenhang aangeven en zich daarover een mening vormen:
 - de milieuproblematiek in stedelijke en landelijke gebieden en de eigen betrokkenheid daarbij;
 - de ruimtelijke en maatschappelijke segregatie van etnische minderheden in stedelijke gebieden.
-

D. Europa

10. De leerlingen kunnen van Europa aangeven:
 - de ligging van en fysisch- en sociaal-geografische verschillen tussen belangrijke deelgebieden (West-, Noord-, Oost-, Zuid-Europa en Alpenlanden);
 - overeenkomsten en verschillen tussen Oost- en West-Europa in levensomstandigheden, bestaanswijzen en leefgewoonten;
 - de positie, betekenis en samenstelling van de Europese Gemeenschap;
 - typen vakantiegebieden.
 11. De leerlingen kunnen van actuele ontwikkelingen in Europa (Europese eenwording en Oost-Europa) effecten op het dagelijks leven, productie, handel en toerisme aangeven.
 12. De leerlingen kunnen voorbeelden geven van Europese milieuproblemen met een grensoverschrijdend karakter en in relatie met Nederland. Zij kunnen zich daarover een mening vormen.
-

E. De wereld

13. De leerlingen kunnen van de wereld aangeven:
 - ligging en kenmerken van verschillende fysisch-geografische zones en vegetatieverschillen verklaren vanuit verschillen in temperatuur en neerslag;
 - reliëfverschillen, vulkanisme en aardbevingen;
 - ligging en indeling van gebieden in relatie met welvaart, cultuur en bevolking;
 - enkele voorbeelden van verschillen in levensomstandigheden, bestaanswijzen en leefgewoonten tussen Nederland en een Derde Wereldland.
 - de wereldwijde invloed van de Westerse cultuur.
 14. De leerlingen kunnen met voorbeelden de voortdurende aantasting van het milieu op mondiaal niveau aangeven en een relatie leggen met menselijke behoeften, menselijk handelen en de explosieve groei van de wereldbevolking.
 15. De leerlingen kunnen aan de hand van een Derde Wereld-land kenmerken van het Noord-Zuid-vraagstuk aangeven. Zij kunnen daarbij het voortduren van onderontwikkeling in verband brengen met een samenspel van interne en externe factoren van verschillende aard en voorbeelden geven van inspanningen in Derde Wereld-landen en welvaartslanden die op verbetering van de situatie zijn gericht.
-

ECONOMIE

ALGEMENE DOELSTELLING

Het economie-onderwijs is erop gericht de leerlingen toe te rusten met bekwaamheden, waarmee zij nu en later in verschillende economische rollen en levenssituaties kunnen participeren in de economisch-maatschappelijke verbanden waarvan zij deel uitmaken: het primair samenlevingsverband, het arbeidsverband, de Nederlandse, Europese en mondiale samenleving.

Mede gericht op vervolgonderwijs en later beroepsleven verwerven zij in een proces van onderzoekend en toepassingsgericht leren:

- kennis van en inzicht in het economisch leven in Nederland en in andere landen;
- kennis van en inzicht in de betrokkenheid bij het economisch leven: als consument, als burger en in relatie met de produktie;
- praktische kennis en vaardigheden die voor het handelen in die drie rollen noodzakelijk zijn;
- vermogen tot kritisch benaderen van standpunten (in het bijzonder het herkennen van eigen waarden, normen en achtergronden en die van anderen), over consumptie, produktie en een aantal economisch-maatschappelijke verschijnselen, ontwikkelingen en vraagstukken.

DOMEINEN

KERNDOELEN

A. Vaardigheden	1. De leerlingen kunnen in relatie met kerndoelen uit de andere domeinen: - aangeven dat standpunten en beslissingen over consumptie, produktie en over actuele economisch-maatschappelijke ontwikkelingen en vraagstukken afhankelijk zijn van waarden en normen en van specifieke omstandigheden of achtergronden;- gegevens en informatie verzamelen en ordenen, door eigen waarneming en door het raadplegen van eenvoudig schriftelijk, grafisch en audio-visueel bronnenmateriaal en eenvoudige computerbestanden en de resultaten daarvan afrondend presenteren;- elementaire discussie-, reken- en onderzoeksvaardigheden toepassen in praktische situaties.
B. De leerling als consument	2. De leerlingen kunnen in concrete situaties verschillende vormen van consumptie aangeven en daarbij weergeven dat zich keuzeproblemen kunnen voordoen door schaarste van middelen en tijd en door de verschillen in urgentie van behoeften.3. De leerlingen kunnen de eigen positie als consument aangeven ten aanzien van: - het aandeel in en de invloed op gezinsbestedingen;- verschillen in inkomenspositie;- factoren die het consumentengedrag beïnvloeden;- het belang van jongens en meisjes als doelgroepen.4. De leerlingen kunnen praktische kennis en vaardigheden bij het handelen als consument toepassen. Daartoe kunnen zij in gegeven situaties: - behoeften en middelen inventariseren en rangschikken;- de voor- en nadelen van sparen, lenen en verzekeren aangeven;- eenvoudige kredietaanbiedingen interpreteren;

- met gebruikmaking van een gegeven schema van een besluitvormingsproces het besluitvormingsproces bij de koop van een duurzaam consumptiegoed aangeven en beoordelen, met toepassing van de volgende aspecten:
 - . budgetteren
 - . funderen van aankoopbeslissingen
 - . omgaan met consumenteninformatie van verschillende aard
 - . omgaan met verschillende wijzen van betalen;
 - . economisch-maatschappelijke gevolgen;
 - rechten en plichten bij een koopovereenkomst aangeven.
-

C. De leerling in relatie tot de productie

5. De leerlingen kunnen op elementaire wijze verschillende vormen van productie aangeven en in verband brengen met de factoren arbeid, kapitaal en natuur.
 6. De leerlingen kunnen in verschillende, concrete situaties aangeven, dat zich door schaarste van middelen en tijd keuzeproblemen voordoen in de afweging van kosten tegenover baten en van doelmatigheid tegenover rechtvaardigheid.
 7. De leerlingen kunnen aan de hand van voorbeelden uit handel of bedrijfsleven aangeven wat de relatie is tussen de begrippen kosten, opbrengst en verlies of winst.
 8. De leerlingen kunnen aangeven, dat technologische ontwikkeling produktiviteitsgroei veroorzaakt met positieve en negatieve gevolgen voor consumenten en werknemers.
 9. De leerlingen kunnen - bezien vanuit hun eigen omgeving - maatschappelijke en emancipatorische aspecten van betaalde en onbetaalde arbeid aangeven.
 10. De leerlingen kunnen praktische kennis en vaardigheden met betrekking tot productie toepassen. Daartoe kunnen zij:
 - informatie verzamelen over opleidingen en concrete werksituaties in verschillende functies;
 - elementaire informatie verzamelen over collectieve arbeidsovereenkomsten, sociale verzekeringen en voorzieningen.
-

D. De leerling als burger

11. De leerlingen kunnen van de overheid en van de collectieve sector aan de hand van voorbeelden uit het dagelijks leven aangeven:
 - (hoofd-)taken en functies in het economisch-maatschappelijk leven;
 - de belangrijkste ontvangstenbronnen en uitgavenposten.
 Door het verzamelen en ordenen van elementaire informatie kunnen zij aangeven:
 - van welke diensten zij zelf en/of hun directe omgeving gebruik maken;
 - welke overheidsmaatregelen voor de eigen situatie van belang zijn.
12. De leerlingen kunnen door het verzamelen en ordenen van elementaire informatie conclusies trekken uit de inkomensverdeling in Nederland en de praktische consequenties daarvan voor de bestedingsmogelijkheden aangeven.

13. De leerlingen kunnen vormen, oorzaken en gevolgen en maatregelen ter bestrijding van geregistreerde en verborgen werkloosheid aangeven en hun mogelijke, toekomstige positie op de arbeidsmarkt daarmee vergelijken. Door het verzamelen en ordenen van elementaire informatie kunnen zij kennis over de omvang, verdeling en gevolgen van de werkloosheid en over werkloosheidsuitkeringen toepassen.
 14. De leerlingen kunnen aan de hand van concrete voorbeelden de betekenis van internationale handel, in het bijzonder binnen de Europese Gemeenschap, voor de Nederlandse consumptie, export en werkgelegenheid aangeven.
 15. De leerlingen kunnen vormen en oorzaken van onderontwikkeling in de Derde Wereld aangeven. Door het verzamelen en ordenen van elementaire informatie krijgen zij zicht op
 - de samenhang tussen de internationale handel en de welvaartsverdeling in de wereld;
 - maatregelen en eigen activiteiten die kunnen bijdragen tot verkleining van mondiale welvaartsverschillen;
 - de praktische consequenties daarvan voor werkgelegenheid, inkomen en bestedingsmogelijkheden.
 16. De leerlingen kunnen aan de hand van concrete voorbeelden de betekenis van het milieu voor de productie en de consumptie aangeven. Zij kunnen daarbij ingaan op maatregelen in het kader van milieubeleid en op eigen activiteiten die bijdragen aan de bescherming van het milieu.
-

TECHNIEK

ALGEMENE DOELSTELLING

Het onderwijs in techniek richt zich op het kennismaken met die aspecten van techniek die van belang zijn voor een goed cultuurbegrip, voor het maatschappelijk functioneren en voor verdere technische ontwikkeling. Leerlingen verwerven hiertoe kennis en inzicht in de drie pijlers van techniek, in de nauwe relatie tussen techniek en natuurwetenschappen en tussen techniek en samenleving. Ze leren ook techniek voort te brengen, "praktisch bezig te zijn". Leerlingen leren om te gaan met een aantal technische producten en krijgen de gelegenheid eigen mogelijkheden en interesses ten aanzien van techniek te ontdekken. Techniekonderwijs dient in de uitwerking aantrekkelijk en zinvol te zijn voor meisjes en jongens.

DOMEINEN	SUBDOMEINEN	KERNDOELEN
A. Techniek en samenleving	Dagelijks leven	1. De leerlingen kunnen in situaties ontleend aan de woonomgeving, arbeid en beroep, vrije tijd en verkeer consequenties aangeven van naoorlogse technische ontwikkelingen met betrekking tot materie, energie en informatie voor het dagelijkse leven.
	Bedrijfsleven	2. De leerlingen kunnen op grond van eigen waarneming in hoofdlijnen het technisch functioneren van een productiebedrijf schetsen.
	Beroepen	3. De leerlingen kunnen op grond van concrete informatie in hoofdlijnen aangeven: <ul style="list-style-type: none">- in hoeverre in beroepen van technische middelen gebruik wordt gemaakt;- welke veranderingen in beroepen door ontwikkelingen in techniek ontstaan.
	Milieu	4. De leerlingen kunnen <ul style="list-style-type: none">- voorbeelden geven van de invloed van technische ontwikkelingen en technische productieprocessen op het milieu;- met voorbeelden aantonen, hoe met technische toepassingen vervuiling van het milieu en uitputting van grondstoffen kan worden voorkomen of verminderd.
B. Omgaan met producten van techniek	Werkingsprincipes	5. De leerlingen kunnen <ul style="list-style-type: none">- de aard van bewegingen en overbrengingen in een concrete situatie aangeven;

- dit bij een gegeven overbrengingsprobleem toepassen door een geschikt type overbrenging te kiezen;
- de overbrenging met gegeven onderdelen construeren.

Technische systemen

6. De leerlingen kunnen
- aangeven welke energie-omzettingen plaatsvinden in de brandstof- en elektromotor, dynamo, centrale verwarmingsinstallatie en het zonnepaneel;
 - aan de hand van voorbeelden de functie en toepassing van profilering van materialen aangeven;
 - in modellen statische constructie-principes en verbindingssystemen toepassen.

Besturings-techniek

7. De leerlingen kunnen
- de belangrijkste elementen van een regel- of stuursysteem aangeven en herkennen of er sprake is van mechanisch, elektrisch of pneumatisch sturen of regelen;
 - een model van een regel- of stuursysteem aansluiten en in werking stellen;
 - de werking van een model van een niveau- of temperatuurregeling globaal aangeven;
 - computergestuurde practicummodellen aansluiten en besturen.

Gebruik van technische producten

8. De leerlingen kunnen
- bij het omgaan met produkten van techniek de daarbij behorende benamingen en uitdrukkingen gebruiken;
 - bij eenvoudig technisch handelen de juiste gereedschappen, apparaten en hulpmiddelen kiezen en deze op correcte wijze gebruiken en onderhouden;
 - handelingen uitvoeren volgens gegeven montage- en bedieningsinstructies;
 - algemeen voorkomende technische produkten in hun woonomgeving beoordelen op functionaliteit en veiligheid;
 - de functies van onderdelen in apparaten, toestellen en installaties in huis aangeven voorzover deze relevant zijn voor onderhoudshandelingen, het opheffen van storingen en veiligheid.

C. Maken van functionele werkstukken

Werkvoorbereiding

9. De leerlingen kunnen
- gebruik maken van technische documentatie en instructies;
 - een werkplan opstellen;
 - veiligheidsvoorschriften interpreteren.
-

Ontwerpen,
tekenen en
lezen van
tekeningen

10. De leerlingen kunnen
- voor een door henzelf te maken werkstuk een eenvoudige schets, werktekening of uitslag maken;
 - een werktekening met de daarin voorkomende tekens en symbolen lezen;
 - voor de uitvoering van een werkstuk de noodzakelijke metingen uitvoeren en gegevens van werktekeningen overbrengen op materialen.
-

Be- en ver-
werken van
materialen

11. De leerlingen kunnen
- handelingen uitvoeren op het gebied van verspanen, vervormen, verbinden en samenstellen, waarbij van hout, kunststof, textiel en metaal gebruik wordt gemaakt;
 - een werkstuk met een niet-volledige instructie volgens een model voor probleemoplossend handelen uitvoeren;
 - samen met anderen een serie van dezelfde producten maken. Zij kunnen hiervoor:
 - a. een produktielijn opzetten;
 - b. deelhandelingen uitvoeren binnen een bepaalde tijdslimiet;
 - c. eindproducten monteren of samenstellen;
 - d. eindproducten controleren.
-

Controle van
werkstukken

12. De leerlingen kunnen vooraf gestelde criteria voor bruikbaarheid, materiaaltoepassing, afwerking, milieu-aspecten, werken volgens plan, veilig werken hanteren bij het beoordelen van werkstukken en het proces waarin deze tot stand zijn gekomen.
-

INFORMATIEKUNDE

ALGEMENE DOELSTELLING

Het onderwijs in informatiekunde is erop gericht, dat de leerlingen zich oriënteren in de wereld van de informatisering, waarbij zij in dit vak en in andere vakken aan de hand van voorbeelden uit de praktijk:

- a. zicht krijgen op het proces van doelgerichte gegevensverwerking, -verwerking en -verstrekking;
- b. een functioneel beeld krijgen van gegevensverwerkende systemen en op grond daarvan kunnen omgaan met een dergelijk systeem;
- c. toepassingen van informatietechnologie leren kennen en gebruiken;
- d. inzicht verwerven in de maatschappelijke betekenis van informatietechnologie.

DOMEINEN

KERNDOELEN

A. Gegevens, gegevensverwerking, informatie	1. De leerlingen kunnen aangeven hoe in het algemeen een proces van gegevensverwerking, -verwerking en -verstrekking verloopt.
Aspecten daarbij: - het onderscheid tussen gegevens en informatie;- methoden om gegevens te verzamelen, vast te leggen en te bewaren;- principes om gegevens te ordenen;- het halen van informatie uit gegevens;- het geschikt maken van gegevens voor presentatie.2. In het bijzonder voor automatische gegevensverwerkende systemen geldt dat de leerlingen naast de onder 1 genoemde aspecten aan de hand van voorbeelden kunnen ingaan op: - basisprincipes van automatische gegevensverwerking;- methoden om gegevens over grote afstand te transporteren;- mogelijkheden en beperkingen van automatische gegevensverwerking.
B. Gegevensverwerkende systemen	3. De leerlingen kunnen een functionele beschrijving geven van gegevensverwerkende systemen in het algemeen en kennen in het bijzonder principes van de werking van een computer.4. De leerlingen kunnen met automatische gegevensverwerkende (computer)systemen omgaan en kennen van deze systemen een aantal verschijningsvormen.
C. Toepassingen	5. De leerlingen kennen toepassingen van informatietechnologie.6. De leerlingen kunnen toepassingen van informatietechnologie gebruiken voor het verwerven, verwerken en verstrekken van gegevens en informatie.
D. Maatschappelijke betekenis	7. De leerlingen kunnen met voorbeelden invloeden aangeven van informatietechnologie in verschillende sectoren van de samenleving.8. De leerlingen kunnen met voorbeelden veranderingen aangeven die de informatietechnologie teweeg brengt in het dagelijks leven en in de beroepsuitoefening.
-

MUZIEK

ALGEMENE DOELSTELLING

Het onderwijs in muziek is erop gericht dat de leerlingen

- vaardigheid verwerven in het luisteren naar muziek;
- vaardigheid verwerven in het zingen en spelen van muziek;
- kennis en inzicht verwerven en kunnen toepassen bij het beluisteren, zingen en spelen van muziek.

DOMEINEN

KERNDOELEN

A. Zingen, spelen en transformeren	1. De leerlingen kunnen een gevarieerd repertoire van op het gehoor en in groepsverband aangeleerde liederen in tempo, in de maat, ritmisch, zuiver, met frasering en articulatie en met expressie uitvoeren.2. De leerlingen kunnen het ritme van beluisterde liederen (die ze kennen) en voorgespeelde ritmische figuren in groepsverband correct weergeven.3. De leerlingen kunnen de betekenis van een beluisterd muziekstuk aan de hand van vormprincipes, klankeigenschappen en associaties voor zichzelf vaststellen en in beweging, spel, beeld of taal weergeven.
B. Noteren en verwoorden	4. De leerlingen kunnen aspecten van beluisterde muziek, zoals klankkleur, maat, dynamiek, in een luisterpartituur met grafische notatie aanbrengen.5. De leerlingen kunnen bij het beluisteren van muziek - kenmerkende elementen en structuren van muziek aangeven;- de betekenis van de onderlinge samenhang van klankeigenschappen aangeven door te verwijzen naar binnen-muzikale aspecten en associaties met een buiten-muzikaal gegeven;- de relatie tussen muziek en een bepaalde situatie aangeven door te verwijzen naar binnen-muzikale aspecten.Zij kunnen hiermee hun eigen mening over deze muziek onderbouwen.
C. Spelen en ontwerpen	6. De leerlingen kunnen bij het spelen van een gevarieerd repertoire de traditionele notatie in de G-sleutel meelesen en in het spelen uitvoeren.7. De leerlingen kunnen een muzikaal gegeven met behulp van instrumenten of met de stem aanvullen, variëren of verder vormgeven met gebruik van vormprincipes, klankeigenschappen en associaties.
-

BEELDENDE FORMING

ALGEMENE DOELSTELLING

Het onderwijs in beeldende vorming, als verzamelbegrip voor activiteiten die met elkaar gemeen hebben dat ze bijdragen aan de kunstzinnige vorming van de leerlingen, is erop gericht, dat de leerlingen

- hun kennis van en inzicht in de hen omringende wereld vergroten door belangrijke uiterlijke en inhoudelijke kenmerken van die wereld beeldend vorm te geven;
- hun voorstellingsvermogen en verbeeldingskracht vergroten door hun ervaringen, gevoelens, ideeën en meningen te verkennen, te ordenen en, ook voor anderen, zichtbaar te maken in zelfgemaakte beelden;
- hun vaardigheid in het beeldend vormgeven vergroten door het verwerven van een elementaire beheersing van beeldende middelen, waarbij zij leren beeldaspecten te onderzoeken, ervaring opdoen met het hanteren van diverse materialen en technieken, en problemen oplossen via procesmatig beeldend vormgeven;
- inzicht verwerven in de functies en betekenissen van beelden in de samenleving door eigen werk in relatie tot dat van anderen te beschouwen, waarbij zij leren hoe feitelijke informatie, waarden, normen en gevoelens via beelden kunnen worden overgedragen. Zij verwerven inzicht in de wijze waarop cultuur-historische invloeden en culturele en maatschappelijke verschillen de vormgeving, inhoud en betekenis van beelden bepalen.

DOMEINEN

KERNDOELEN

A. Vormgeving	1. De leerlingen kunnen kenmerken van wat zij waarnemen zichtbaar maken in eigen werk.
Daarbij kunnen zij: - waargenomen kenmerken verkennen en ordenen door schetsen;- vorm, kleur, ruimtelijkheid en textuur betrekken bij de vormgeving;- beeldende middelen toepassen die aansluiten bij de vormgeving die zij kiezen.2. De leerlingen kunnen vanuit beleving, fantasie en geheugen zich een voorstelling maken van een gegeven en ervaringen, gevoelens, ideeën en meningen zichtbaar maken in het eigen beeldend werk.
Daarbij kunnen zij beeldende middelen toepassen die aansluiten bij de vormgeving die zij kiezen.3. De leerlingen kunnen de gebruiksfunctie, de communicatieve en decoratieve functie van beeldende vorming toepassen in de vormgeving. Zij kunnen daarbij beeldende middelen gebruiken op een wijze die aansluit bij de vormgeving die zij kiezen.
B. Middelen	4. De leerlingen verwerven elementaire vaardigheid in het vormgeven door het (her)kennen van die beeldende aspecten en het toepassen van die middelen die voor het desbetreffende onderdeel van beeldende vorming kenmerkend zijn. Zij kunnen hierbij experimenterend zowel als volgens instructie te werk gaan.5. De leerlingen kunnen het eigen werk presenteren en het proces waarin dat tot stand is gekomen, met woord of beeld illustreren.

6. De leerlingen kunnen bij de beoordeling van het eigen werk vooraf gestelde criteria toepassen.
-

- C. Beschouwing
7. De leerlingen kunnen kenmerken van vorm en inhoud in eigen werk en in dat van medeleerlingen en kunstenaars en vormgevers met woord of beeld illustreren.
 8. De leerlingen kunnen de vorm en inhoud van werk van kunstenaars en vormgevers in verband brengen met gebruikte middelen en de plaats en tijd van ontstaan.
 9. De leerlingen kunnen overeenkomsten en verschillen tussen door henzelf en door anderen gemaakt werk herkennen en met woord of beeld illustreren.
 10. De leerlingen kunnen de vormgeving van een beeld in verband brengen met de functie ervan. Zij kunnen met woord of beeld illustreren, dat waarden en normen door beelden kunnen worden bevestigd en doorbroken.
-

LICHAMELIJKE OEFENING

ALGEMENE DOELSTELLING

Het onderwijs in lichamelijke oefening is erop gericht, dat de leerlingen vaardigheid ontwikkelen om te handelen in bewegingssituaties om zodoende:

- hun bewegingsmogelijkheden uit te bouwen binnen die activiteiten die deel uitmaken van onze bewegingscultuur;
- zichzelf en anderen te leren kennen en te accepteren;
- inzicht te krijgen in en zich bewust te worden van de instrumentele, sociale en maatschappelijke betekenis van lichamelijke en bewegen.

DOMEINEN

KERNDOELEN

A. Turnen	1. De leerlingen kunnen bij turnen - onder leiding eenvoudige turnsituaties inrichten en aanpassen;- risico's inschatten van bewegingen;- onder leiding hulp verlenen bij de uitvoering en het bewegingsverloop ondersteunen;- bewegingen analyseren op basis van eenvoudige criteria.2. De leerlingen kunnen balanceren: - op vaste en beweegbare vlakken boven de grond;- door met een medeleerling oefeningen uit te voeren, gericht op het bewaren van de balans.3. De leerlingen kunnen springen: - met behulp van een toestel verschillende vrije sprongen en steun-sprongen uitvoeren;- op de lange mat verschillende sprongen uitvoeren.4. De leerlingen kunnen zwaaien:
aan een toestel zwaaien in hang en in steun en het zwaaien beëindigen met een afsprong.5. De leerlingen kunnen draaien:
aan een toestel draaibewegingen om de breedte-as uitvoeren.
B. Spelen	6. De leerlingen kunnen - samen een (veilige) spelsituatie inrichten en op gang brengen;- een spel spelen volgens afgesproken regels;- spelsituaties analyseren en aanpassen aan de groep;- verschillende taken binnen spelsituaties uitvoeren;- de rol van scheidsrechter of spelleider vervullen;- omgaan met elementen als spanning, verlies en winst in de volgende spelen: a. slag- en loopspelen: vormen van softbal;b. doelspelen, te kiezen uit vormen van voetbal, handbal, hockey, basketbal, korfbal, rugby;c. terugslagspelen: vormen van volleybal;d. een racketspel, te kiezen uit vormen van badminton, tafeltennis, tennis.

- C. Bewegen en muziek
7. De leerlingen kunnen
- verschillende bewegingsvormen op muziek uitvoeren en van elkaar onderscheiden;
 - met anderen bestaande dansen variëren of op gegeven muziek dansjes ontwerpen en/of
 - de conditie onderhouden of uitbouwen

binnen één van de onderdelen:

- ritme en bewegen;
 - volksdanses;
 - jazzdans;
 - conditionele vormen op muziek.
-

- D. Atletiek
8. De leerlingen kunnen bij atletiek
- conditie-aspecten meten en de betekenis toelichten;
 - kenmerken van training aangeven en toepassen;
 - zelfstandig oefen- en wedstrijdsituaties uitvoeren met in acht nemen van veiligheidsvoorschriften.
9. De leerlingen kunnen een duurloop, sprint, een trainingsloop met interval-duur en -tempo en een estafetteloop uitvoeren.
10. De leerlingen kunnen verspringen en hoogspringen, waarbij zij gebruik maken van een zelfgekozen techniek.
11. De leerlingen kunnen een van de volgende atletiekonderdelen uitvoeren: speerwerpen, kogelstoten of werpen met een discus of met en slingerbal.
-

- E. Zwemmen
12. De leerlingen kunnen
- rug- en borstcrawl uitvoeren;
 - een korte afstand onder water zwemmen;
 - met een startsprong of met een rechtstandige sprong te water gaan;
 - technieken uitvoeren om zich drijvende te houden en te overleven;
 - een medeleerling in het water vervoeren en aan de kant helpen;
 - tikspelletjes en een doelspel in het water uitvoeren.
-

- F. Zelfverdediging
13. De leerlingen kunnen binnen één van de volgende onderdelen zelfverdedigingstechnieken hanteren met in acht nemen van veiligheidsvoorschriften en -afspraken en van bewegingswensen en -mogelijkheden van anderen
- stoeisporten: vormen van judo;
 - trefspelen: vormen van sabelschermen en boksen;
 - zelfverdediging voor meisjes, waarbij zij
 - oorzaken van ongewenste intimiteiten en seksueel geweld kennen;
 - situaties die kunnen escaleren tot fysiek en seksueel geweld herkennen;
 - preventieve maatregelen en technieken kennen waarmee aanvallers ontmoedigd kunnen worden;
 - zich in noodgevallen kunnen verweren en bevrijden uit omklemmingen.
 - weten hoe hulpverlening, politie en justitie in te schakelen.
-

VOORBEELDEN VAN SAMENHANG

SAMENHANG VAN VAKKEN IN VAKGEBIEDEN

- Natuuronderwijs
- Mens en maatschappij-onderwijs

SAMENHANG VAN DELEN VAN VAKKEN

- Milieu-educatie
- Verzorging
- Informatisering
- Arbeids-/beroeporiëntatie

NATUURONDERWIJS

Het onderwijs in het vakgebied natuuronderwijs is erop gericht, dat de leerlingen kennis, inzicht en vaardigheden verwerven ten aanzien van afzonderlijke en gemeenschappelijke aspecten van natuurkunde, scheikunde en biologie, waarbij met het oog op optimale afstemming zoveel mogelijk gebruik wordt gemaakt van gemeenschappelijke contexten waarbinnen kerndoelen en algemene doelen worden nagestreefd.

DOMEINEN *	KERNDOELEN *
A. Vaardigheden	Bio : 1 Na/sk : 1
B. De mens: lichaam en leven	Bio : 2-3-4-5 Na/sk : 10a-12d Bio : 14a Na/sk : 15a-b-c - 16a
C. Sexualiteit en voortplanting	Bio : 6-7-8
D. Voeding	Bio : 9-10-11-12-13
E. Gezondheid	Bio : 14-15 Na/sk : 3d-13
F. Planten en dieren	Bio : 17-18-19-20-21-22
G. Stoffen en materialen	Na/sk : 2-3-4-17
H. Elektriciteit in huis	Na/sk : 5-6
I. Verbranden en verwarmen	Na/sk : 7-8-9
J. Zicht op licht	Na/sk : 10b-c-d - 11
K. Geluid horen en maken	Na/sk : 12a-b-c - 14
L. Veiligheid en verkeer	Na/sk : 16b-c-d-e-f Bio : 16
M. Mens en milieu	Bio : 23-24-25-26 Na/sk : 4d-8c-9b

*) De ordening in domeinen is ter keuze van de school. Zij verantwoordt deze in het leerplan c.q. schoolwerkplan. De hier opgenomen domeinindeling dient als een voorbeeld. De nummers in de rubriek kerndoelen verwijzen naar de onder biologie en natuur-/scheikunde opgenomen kerndoelen.

MENS EN MAATSCHAPPIJ-ONDERWIJS

Het onderwijs in het vakgebied mens en maatschappij-onderwijs is erop gericht, dat de leerlingen kennis, inzicht en vaardigheden verwerven ten aanzien van afzonderlijke en gemeenschappelijke aspecten van in elk geval aardrijkskunde, economie en geschiedenis en staatsinrichting, waarbij met het oog op optimale afstemming zoveel mogelijk gebruik wordt gemaakt van gemeenschappelijke contexten binnen kerndoelen.

Welke gemeenschappelijke contexten in kerndoelen en - op basis daarvan - welke ordening in domeinen wordt vastgesteld, is ter keuze van de school.

Binnen het geheel van de kerndoelen voor de desbetreffende vakken zijn tal van voorbeelden van gemeenschappelijke contexten te geven. Onderstaande uitwerking beoogt daarvan slechts een globale illustratie te geven. De nummers achter de vakken verwijzen naar de aldaar volledig opgenomen kerndoelen.

1. Milieu
 - het historische aspect:
 - . de industriële revolutie en de gevolgen daarvan voor het milieu (ge-2)
 - het economisch aspect:
 - . milieu in relatie met productie en consumptie (ec-16)
 - het geografisch aspect:
 - . de inrichting en aantasting van de eigen omgeving (ak-6)
 - . de milieuproblematiek in stedelijke en landelijke gebieden (ak-9)
 - . de Europese milieuverontreiniging (ak-12)
 - . de mondiale aantasting van het milieu (ak-15).
2. Nederland als multiculturele samenleving
 - het historisch aspect:
 - . de komst, economische positie en acceptatie van immigranten (ge-3, evt. ook 9)
 - het geografisch aspect:
 - . de groei naar een multiculturele samenleving (ak-8)
 - . segregatie in stedelijke gebieden (ak-9).
3. Veranderingen in het primaire levensverband
 - het historisch aspect:
 - . het ontstaan van de hedendaagse pluriformiteit (ge-4)
 - . de positie van mannen, vrouwen en kinderen, rol- en arbeidsverdeling (ge-4)
 - het economisch aspect:
 - . de rol als consument en producent (ec-3, 6, 8)
 - het geografisch aspect:
 - . wonen, werken en recreëren (ak-4)
 - . veranderingen (ak-4, 5).
4. Oude en nieuwe culturen
 - het historisch aspect:
 - . vormgeving van het bestaan (ge-10)
 - het geografisch aspect:
 - . invloed van de westerse cultuur (ak-13).

5. De Derde Wereld-problematiek
 - het historisch aspect:
 - . kolonialisme, imperialisme (ge-9)
 - het geografisch aspect:
 - . kenmerken, factoren, hulp (ak-15)
 - het economisch aspect:
 - . internationale handel en welvaartsverdeling (ge-15).

6. De (veranderde) Oost-Westrelatie
 - het historisch aspect:
 - . ontwikkelingen sinds 1945 (ge-8)
 - het geografisch aspect:
 - . effecten voor onder andere het dagelijks leven (ak-11).

7. Europese samenwerking
 - het historisch aspect:
 - . ontwikkeling en perspectief (ge-8)
 - het economisch aspect:
 - . betekenis voor de economische ontwikkeling (ec-14)
 - het geografisch aspect:
 - . samenstelling, positie, betekenis van de EG (ak-10).

VOORBEELDEN VAN SAMENHANG IN DELEN VAN (VERSCHILLENDE) VAKKEN

VAKKEN	MILIEU-EDUCATIE	VERZORGING *	INFORMATISERING	ARBEIDS-/BEROEPENORIËNTATIE
NEDERLANDS			gegevensverwerking (18) tekstverwerking (18)	
WISKUNDE			werken met computer-programma's (16-26)	praktische toepassingen (1)
NATUUR-/SCHEIKUNDE	gebruiken van materialen en produkten (4) energiebronnen/ effecten (9-10)	gebruik van water (2) reinigingsmiddelen en cosmetische produkten (3)	gegevensverwerking (1) computergebruik (1)	relatie met beroepen (1)
BIOLOGIE	mensen in wisselwerking met hun omgeving (25-26)	leven en levensloop (5) sexualiteit en voortplanting (6-7) voeding (9-11-12-13) gezondheidsbevordering (14-15) veiligheid in verkeer (16) mensen in wisselwerking met hun omgeving (23-26)	gegevensverwerking (1) computergebruik (1)	relatie met beroepen (1)

EN STAATS- INRICHTING	milieu (2)		computergebruik (1)	onderwijs en opvoeding (11)
AARDRIJKS- KUNDE	inrichting eigen omgeving (6) Nederlandse en inter- nationale milieu- problematiek (9-12-14)		gegevensverwerking (1) computergebruik (1) veranderingen in wonen en werken (5)	levensonderhoud (4-5)
ECONOMIE	productie en consump- tie i.v.m. milieu (16)	leerling als consument (3-4) leerling als burger (11-12)	gegevensverwerking (1) computergebruik (1) techn. ontw. (8)	arbeid (9) opleidingen en werk (10-11) arbeidsmarkt (13)
TECHNIEK	techn. ontwikkelingen (4) beoordeling op milieu- aspecten (12)		bestuurstechniek (7) techn. ontw. (1-2-3)	techn. ontwikkelingen in dagelijks leven, bedrijfs- leven, beroepen (1-2-3)
INFORMATIE- KUNDE			gegevensverwerking en informatie (1-2) gegevensverwerkende systemen (3-4) toepassingen (6)	toepassingen (5) maatschappelijke betekenis (7-8)

* In de scholen ter beschikking staande vrije ruimte, zowel per vak als in de algemeen geldende vrije ruimte, kan verzorging aangevuld worden met niet in kerndoelen opgenomen aspecten van voeden, wonen, kleden en persoonlijke verzorging.

BIJLAGEN

ADVIES BETREFFENDE RICHTLIJNEN VOOR DE HERZIENING VAN EINDTERMEN

Tijdens de startbijeenkomst op 23 februari jl. heeft u de commissie verzocht advies uit te brengen over een kader voor de beoordeling van het gewenste globaliteitsniveau, aan de hand waarvan zij uw opdracht tot het uitbrengen van een advies over de herziening van de voorliggende eindtermenontwerpen gericht kan uitvoeren. Afspraak daarbij was, dat de commissie in elk geval vóór einde maart hierover zou rapporteren, waarna snelle besluitvorming van uw kant zou volgen.

Inmiddels heeft de commissie zich - mede gelet op de concept-opdrachtbrief - beraden op de wijze waarop de eindtermenontwerpen nader bezien en herzien zouden kunnen worden. Zij komt daarbij tot de conclusie, dat vooraf zoveel mogelijk helderheid verschaft moet worden over het gewenste niveau van globalisering, alsmede over daarmee samenhangende richtlijnen voor de beoordeling.

De in de taakstelling beoogde regeling moet aan de volgende kenmerken voldoen:

- ze moet enerzijds voldoende zicht bieden op de kerninhouden van basisonderwijs en periode van basisvorming in het v.o. mede met het oog op kwaliteitsbepaling en -bewaking;
- ze moet anderzijds voldoende ruimte laten voor eigen interpretatie en aanvulling door scholen, alsmede mogelijkheden bieden voor een vakoverstijgende ordening.

Kort geformuleerd: er moet een leidraad komen die zowel functioneel is voor een terughoudende overheid als voor de koersbepalende school.

De spanning in de dubbele gebruiksfunctie van de regeling (voor de overheid en samenleving en voor de individuele school) betekent de noodzaak om een evenwicht te zoeken tussen een globale beschrijving van eindtermen (minimaal toereikend voor periodieke kwaliteitsbepaling en ontwikkelingsbeleid) en een ruime gebruiks- en ontwikkelingsmogelijkheid voor scholen.

Om een zeker evenwicht te kunnen bewerkstelligen, is indicatie van het globaliteitsniveau een dominerende factor. Immers, naarmate de abstractiegraad toeneemt of specificatie wegvalt, wordt de noodzaak van voorschriften betreffende bijvoorbeeld de inrichting van het schoolwerkplan c.q. leerplan en de wijze van toetsing en van de beschikbaarheid van concreet voorbeeldmateriaal sterker.

De commissie onderscheidt gezien de context van haar opdracht twee mogelijke niveaubenaderingen voor herziening van de voorliggende ontwerpen. Om het verschil tussen beide te illustreren, zijn in de bijlage* voor delen van een drietal vakken uitwerkingsvoorbeelden opgenomen. De eerste benaderingswijze, in de bijlage met A aangeduid, is te karakteriseren als een minimum-variant. Door weglating van alle specificaties resteert een indicatie van doelen in algemeen-globale formulering. De tweede, in de bijlage met B aangeduid, gaat eveneens uit van een meer globale formulering, in vergelijking met de in juli 1989 gepresenteerde ontwerpen, doch handhaaft functionele specificaties.

Deze mogelijke benaderingen tegen elkaar afwegend, komt de commissie tot de conclusie, dat de laatste voorkeur verdient. Weglating van alle specificaties zou het vinden van een noodzakelijk evenwicht in de dubbele gebruiksfunctie van de regeling bemoeilijken.

De commissie kiest daarom voor een niveau van globalisering, minder gedetailleerd dan in de voorliggende ontwerpen valt te constateren, doch met behoud van functionele specificaties. Zij merkt hierbij op, dat een meer globale invulling past bij het gegeven, dat alle betrokkenen nog ervaring moeten opdoen met dergelijke voorschriften. Deze benadering, die het mogelijk maakt om de regeling te benoemen als een eerste proeve van uitwerking, nog alleen voor de eerste cyclus van uitvoering, schept ook ruimte voor bijstelling door ontwikkelingen op schoolniveau. Het ontwikkelingsaspect in het omgaan met minder gedetailleerde doelen krijgt daardoor meer reliëf. Waar nodig kunnen enige aanvullende voorschriften van procedurele aard, bijvoorbeeld voor de inrichting van het schoolwerkplan c.q. leerplan het eerdergenoemde evenwicht versterken.

Specificaties die bijdragen aan verheldering en aan een zekere afbakening worden echter gehandhaafd.

*) De bijlage waarvan in het advies sprake is, is in deze publicatie niet opgenomen.

Weglaten hiervan zou tevens de meetbaarheid van de beoogde kwaliteitsverbetering bemoeilijken.

Daarnaast lijkt het de commissie raadzaam om niet te ver van de ingediende ontwerpen te gaan staan. Er is immers in het afgelopen jaar door alle ontwikkelgroepen intensief gewerkt aan en overlegd over de er ingediende ontwerpen.

Bij haar keuze gaat de commissie er wel vanuit, dat de individuele school de wettelijke verplichting heeft om in het schoolwerkplan c.q. leerplan de onderwijs- en vormingsdoelen door middel van meer concrete eindtermen vorm te geven. Daarmee ontstaat tussen de beoogde regeling betreffende eindtermen (inmiddels benoemd als kerndoelen) en het schoolwerkplan c.q. leerplan een functionele relatie. Gezien het feit, dat deze constructie voor overheid en betrokken scholen nieuw is, moet de terughoudendheid op het punt van formele voorschriften, gepaard gaan met een maximale inspanning van overheidswege om scholen van voorbeelden van uitwerkingen, waaronder concreter uitgewerkte kerndoelen, te voorzien.

De commissie legt daarom het volgende als nadere invulling van de verstrekte opdracht als voorstel aan u voor:

Richtlijnen voor de totstandkoming van een voorstel voor een regeling in de vorm van een Algemene Maatregel van Bestuur, waarin de kerndoelen voor respectievelijk basisonderwijs en voor de periode van basisvorming in het v.o. zijn opgenomen:

1. De regeling moet een functionele leidraad zijn, zowel voor de overheid als voor scholen. Voor de school scheidt de regeling ruime mogelijkheden voor eigen in- en aanvulling. Dit is een typerend kenmerk. Voor de overheid scheidt de regeling een kader voor periodieke kwaliteitsbepaling en -bewaking, rekening houdend met in- en aanvullingen die scholen zelf bepalen.
2. De regeling beoogt een proeve te zijn voor de eerste cyclus van uitvoering, bijvoorbeeld vier jaar. Daarmee wordt erkend, dat alle betrokkenen nog ervaring met kerndoelen moeten opdoen. Na deze cyclus kan bijstelling volgen op grond van gegevens over de haalbaarheid voor leerlingen (vooral vanwege het vertrekpunt van voor 80% van de leerlingen haalbaar, zie ook punt 7), over maatschappelijke opvattingen, alsmede over de ontwikkeling op schoolniveau. De commissie gaat er vanuit, dat de procedure voor bijstelling in de wet wordt vastgelegd.
3. Om bovengenoemde redenen wordt gekozen voor een globalisering en beperking van het aantal kerndoelen. De in 1989 ingediende ontwerpen van de ontwikkelingsgroepen/SLO vormen hierbij het vertrekpunt. Beoogd wordt een regeling van beperkte omvang, met doelen op globaal niveau geformuleerd, met slechts functioneel noodzakelijke specificaties, te realiseren in 75% van de tijdsruimte volgens de voorbeeldtabel en geordend in domeinen.
4. De regeling biedt een toelichting op en een uitwerking van een mogelijke samenhang en/of integratie van vakken, overigens naar keuze van de school.
5. Het voorgaande impliceert, dat aanvullende voorschriften van procedurele aard voor de concretisering op schoolniveau, naar inhoud, vormgeving en wijze van toetsing, nodig zijn. Daarbij wordt uitgegaan van de verplichting voor scholen om die concretisering in het schoolwerkplan c.q. leerplan vorm te geven. De commissie zal voorstellen voor deze voorschriften toevoegen aan het beoogde advies.
6. De keuze voor een meer globale formulering betekent, dat de overheid, direct na de vaststelling van de regeling, initiatieven neemt om de concretisering op schoolniveau mogelijk te maken, onder andere richting scholen en ondersteuningsinstellingen. Dit zal inhouden, dat de overheid de beschikbaarheid van voorbeelden van concrete doelformulering, van typerende onderwijsactiviteiten en bijvoorbeeld van richtlijnen voor de toetsing bevordert.
7. De voorliggende eindtermenontwerpen (v.o.) zijn onder meer gestoeld op het uitgangspunt dat het algemeen kennis- en vaardigheidsniveau voor minstens 80% van de leerlingen bereikbaar is. Hoewel dit uitgangspunt als streefrichting in de op te stellen regeling wordt overgenomen, zal pas evaluatie na een eerste cyclus van uitvoering meer uitsluitel kunnen bieden.

Ministerie van
Onderwijs en Wetenschappen

De Commissie herziening eindtermen
t.a.v. dhr. E. Schüssler
Buitenplaats 87
8212 AD LELYSTAD

Postadres
Ministerie van Onderwijs en
Wetenschappen
Europaweg 4
Postbus 25000
2700 LZ Zoetermeer
Telefoon (079) 53 19 11
Telefax (079) 51 26 51

Uw brief van

Ons kenmerk

Zoetermeer

29 maart 1990 VO/AVV/CB/VO/I-90032674

05 APR. 1990

Onderwerp

Doorkiesnummer

kerndoelen

079-534619

Hierbij geef ik u mijn reactie op het advies dat u op 29 maart jl. hebt aangeboden.

Uw keuze voor het gewenste niveau van globalisering van de voorliggende eindtermenontwerpen, acht ik een evenwichtige benadering. Ik kan volledig instemmen met het advies op dit punt.

In het advies doet u vervolgens een aantal aanbevelingen voor de regelgeving van de kerndoelen.

Ik volg nummering van deze aanbevelingen.

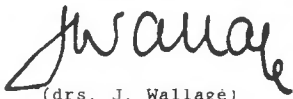
1. Met de beschrijving van het karakter van de regeling in deze aanbeveling, kan ik instemmen.
2. In de concept- Nota van Wijziging basisvorming, die op 27 maart jl. aan de overleg- en adviesinstanties is aangeboden, is opgenomen dat de kerndoelen worden vastgesteld bij algemene maatregel van bestuur die zal worden overlegd aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal. De maatregel treedt in werking als de kamer niet binnen 30 dagen de wens te kennen heeft gegeven dat het in die maatregel geregelde onderwerp bij wet moet worden geregeld.
3. Met de in deze aanbeveling aangegeven omvang, mate van globalisering en tijdsindicatie, kan ik instemmen. Ik hecht er daarbij sterk aan dat u de kerndoelen zo kiest dat combinatie met de eisen voortvloeiend uit de examenprogramma's in de gestelde cursusduur goed mogelijk is. Ik vraag u ook uw afwegingen op dit punt inzichtelijk te maken.

4. Deze aanbeveling is in overeenstemming met de opdracht aan de commissie.
5. Ik zie uw voorstellen op dit punt met belangstelling tegemoet. Ik zal ze echter toetsen mede vanuit mijn streven naar vergroting van de autonomie van scholen.
6. De in deze aanbeveling aangegeven ontwikkel- en begeleidingsactiviteiten, worden in de beschouwing betrokken bij het opstellen van het invoeringsplan basisvorming/VBO/scholengemeenschapsvorming, dat naar verwachting voor de zomer zal worden gepubliceerd.
7. Evaluatie van de haalbaarheid van de kerndoelen voor leerlingen zal onderdeel zijn van het evaluatieprogramma van de invoering van basisvorming.

In de eerstvolgende Uitleg zal in een artikel informatie worden verstrekt over de taken en samenstelling van de commissie.

Ik ben uiteraard bereid om in een gesprek met de secretaris en voorzitter de voortgang van uw werkzaamheden te bespreken.

De staatssecretaris van
Onderwijs en Wetenschappen,

(drs. J. Wallage)

Ministerie van
Onderwijs en Wetenschappen

Postadres
Ministerie van Onderwijs en
Wetenschappen
Europaweg 4
Postbus 25000
2700 LZ Zoetermeer
Telefoon (079) 53 19 11
Telefax (079) 51 26 51

Uw brief van

Ons kenmerk

Zoetermeer

VO/AVV/VO-I-101.986

27 MAART 1990

Onderwerp
opdracht

Doorkiesnummer
079-534619

Onlangs heeft u ermee ingestemd om deel te nemen in een werkgroep die mij zal adviseren over de te hanteren criteria bij de beoordeling van eindtermenontwerpen voor basisonderwijs en basisvorming in het voortgezet onderwijs. Ik verwacht allereerst op korte termijn een advies van de werkgroep over het gewenste globaliteitsniveau. Na besluitvorming van mijn kant zal de werkgroep aan de hand van onderstaande richtlijnen het beoogde advies opstellen. Deze brief bevat de opdracht aan de werkgroep en een toelichting hierop.

Zoals u bekend is, heeft de regering het voornemen om in het kader van de invoering van basisvorming, onderstaande "minimale eisen" voor het basisonderwijs en voor het kerncurriculum van de basisvorming in de voortgezet onderwijs op te stellen.

In de vorige kabinetperiode zijn door respectievelijk de SLO en ontwikkelingsgroepen hiervoor reeds voorstellen geformuleerd in de vorm van eindtermenontwerpen. Ik ben van mening dat deze ontwerpen een adequate basis zijn voor het opstellen van de eerdergenoemde eisen basisonderwijs en basisvorming.

Ik acht het gewenst, dat de eindtermenontwerpen nog eens in hun onderlinge samenhang (per sector als ook intersectoraal) worden bezien, met name wat betreft de omvang van de voorgestelde eindtermen voor het voortgezet onderwijs en de mate van specificatie voor voortgezet onderwijs én basisonderwijs. Mede in het perspectief van de samenhang acht ik het noodzakelijk dat deze taal door één werkgroep van deskundigen, en niet meer door de SLO en ontwikkelingsgroepen afzonderlijk, wordt verricht.

Ik verzoek de werkgroep om de eindtermenontwerpen op basis van een aantal hieronder genoemde punten te bezien en zondig te herzien.

De volgende aandachtspunten gelden zowel basis- als voortgezet onderwijs.

a. Samenhang en continuïteit.

De doorgaande lijn en inhoudelijke samenhang van de ontwerpen voor basis- en voortgezet onderwijs moet nog eens worden bezien in het licht van de eerdergenoemde departementale richtlijnen.

b. Formulering en omvang.

De eindtermen worden geformuleerd op een dusdanig globaliteitsniveau dat ze voldoende richtinggevend zijn met het oog op kwaliteitsbepaling en -bewaking. Daarnaast moeten ze voldoende vrijheid laten aan de eigen interpretatie en invulling door de scholen.

De aandachtspunten c, d, en e zijn alleen van toepassing op de leerdoelen voor de basisvorming in het voortgezet onderwijs.

c. Niveau.

De eindtermenontwerpen zijn geformuleerd op twee niveaus: het algemeen en het hoger niveau. In het regeerakkoord is aangegeven dat de minimum eisen op één niveau zullen worden vastgesteld. Bedoeld wordt het algemeen niveau zoals aangegeven in de richtlijnen-notities van het departement.

d. Samenhang.

De eindtermen dienen zodanig te worden geformuleerd, dat overlap tussen vakken zoveel mogelijk wordt vermeden. Daarnaast moet in de groepering van eindtermen rekening worden gehouden met de mogelijkheid om bepaalde vakken in een samenhangend geheel te brengen (vakgebieden).

e. Samenhang met de examenprogramma's.

De basisvorming en de huidige examenprogramma's dienen zodanig op elkaar te worden afgestemd, dat ze in combinatie met elkaar binnen de daarvoor beschikbare tijd voor scholen uitvoerbaar en voor leerlingen in de betreffende schoolsoort haalbaar zijn.

Mochten de eindtermen voor een bepaald vak of domein aanpassingen in een examenprogramma vergen, dan ontvang ik hiervoor graag eveneens een voorstel.

Het advies van de werkgroep over het gewenste globaliteitsniveau van de minimum eisen basisonderwijs en basisvorming in het voortgezet onderwijs ontvang ik graag op korte termijn.

Het resultaat van uw werk op basis van bovengenoemd advies ontvang ik graag eind juni 1990 in de vorm van:

- een voorstel voor eindtermen basisonderwijs en voor eindtermen basisvorming in het voortgezet onderwijs;
- een advies over mogelijke samenhang van vakken voor de basisvorming in het voortgezet onderwijs;
- eventueel voorstellen voor beperkte herziening van examenprogramma's.

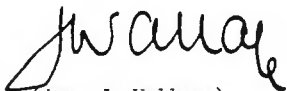
Ik ga ervan uit dat u voor deze datum de SLO en de ontwikkelingsgroepen over uw advies zult consulteren.

Uw advies zal ik na ontvangst openbaar maken en ter kennisneming verzenden aan de Tweede Kamer. Op basis van uw advies zal ik een ministeriële regeling (voor basisonderwijs en voortgezet onderwijs elk een) ontwerpen, die zal worden voorgelegd aan de gebruikelijke adviesinstanties.

Over de vergoeding voor uw werkzaamheden en andere kosten ontvangt u apart bericht.

Tenslotte wens ik de werkgroep veel succes met de werkzaamheden. Ik zie met belangstelling het resultaat tegemoet.

De staatssecretaris van onderwijs
en wetenschappen,

(drs. J. Wallage)

Samenstelling Commissie Herziening Eindtermen:

Voorzitter : M.J.H. den Ouden-Dekkers
Secretaris, tevens redactie : E.J. Schüssler
Leden : drs. H.F. van Aalst
: drs. J.C. van Bruggen
: drs. H.J. Jacobs
: drs. J. Kok

typewerk en lay-out:

Ingrid Doorten - Tekstcentrum Lelystad B.V.

Deze publikatie is uitgegeven door het
Ministerie van
Onderwijs en Wetenschappen

produktie

Centrale directie Voorlichting,
Bibliotheek en Internationale
betrekkingen,
Leo Wijnhoven

druk

W. v.d. Most, Heerde

uitgave

juni 1990

Prijs f 10,00

Deze publikatie kunt u schriftelijk of
telefonisch bestellen bij het
DOP, Postbus 20014,
2500 EA 's-Gravenhage.
Telefoon 070-3 78 98 85 onder
vermelding van het ISBN-nummer en
een duidelijk afleveringsadres.

ISBN 90 346 2282-7.